

בפר לתיעוד

לזכרו של פרופסור אליהוא כ"ץ (1926–2021)

התמונה באדיבות: Annenberg School for Communication, University of Pennsylvania

אליהוא כ"ץ: אבני דרך

גבי וימן

הוא עמד על הבמה מול מאות אנשים שעמדו על רגליהם ומחאו לו כף במשך דקות ארוכות. נמוך קומה, כפוף משהו, על פניו חיוך נבוך. כך נפרדה מאליהוא כ"ץ קהילת חוקרי התקשורת בעולם בכנס השנתי של האגודה הבין-לאומית לתקשורת בשנת 2018 (International Communication Association). בכנס יוקרתי זה זכה אליהוא במחווה של הוקרה מיוחדת על מפעל חייו. מאות חוקרי התקשורת שלא פסקו ממחיאיות הכפיים הריעו בהתלהבות לא רק למסורת המחקרית פורצת הדרכים של מדען התקשורת. הם גם הביעו את הוקרתם לאדם נשגב שידע לשלב גאונות עם ענווה, אהבת אדם וצניעות. אליהוא הניח אבני דרך חשובות רבות בחקר התקשורת, אך ידע גם להפוך חלק מאבני דרך אלה. הייתה בו נכונות תמידית לחפש את השאלות חסרות המענה, לאתגר את התשובות הקיימות ולהעמיד הכול למבחן המחקר, אפילו את ממצאיו שלו עצמו. לפני יותר מארבעים שנה, כשבאתי אליו לריאיון קבלה כמועמד לדוקטורט, הוא שאל אותי מדוע אני רוצה לחקור את נושא מנהיגי הדעה ומודל הזרימה הדו-שלבית של השפעה (שהיו בעבר ממצאי הדוקטורט שלו עצמו). עניתי בחוסר טקט ותחכום "כי אני חושב שהם מוטעים". להפתעתי אליהוא התעורר לגמרי וגילה עניין רב בביקורת, שהייתה אז די בוסרית ומגומגמת. ככל שהביקורת שלי גברה, כך גברה התעניינותו. בסוף המפגש הוא הודיע לי שהתקבלתי לדוקטורט בהנחייתו. בדרכו האופיינית הוא התמסר להנחיית מחקר שימתח ביקורת על מחקריו שלו. לכן, במקום דברי הספד חשבתי כי הוא ראוי לסקירת אבני הדרך שהניח אך גם הפך במהלך שבעים שנות מחקר, הוראה והנחיה.

בזכות הפולמוס

אליהוא נולד בברוקלין, ניו יורק, ונשלח ללמוד בישיבת פלטבוש. משהו מלימודי הישיבה נותר בו כל חייו: הנכונות להתפלפל, להתפלמס (גם עם עצמך), לבחון מחדש, לערער על המוסכם. גם כמרצה הוא נהנה יותר מהסטודנטים שאתגרו אותו, חלקו עליו או התפלמסו איתו. לימודי הישיבה והבית הדתי הותירו בו את אהבת המקורות, את השיבה לכתובים, למסורת היהודית. אופייני לשילוב של פולמוסנות, הומור ומסורת היה הסיפור על הליביה מול אוזן המן. לפני שנים שלח לי מאמר קטן עם הקדשה. הוא אמר לי שזה אולי המאמר הטוב ביותר שכתב, והיה זה מאמר על לביבה, אוזן המן ובייגל... הוא נכתב כחלק מהפולמוס המתמשך באוניברסיטת שיקגו בשאלה מה עדיף: לביבה או אוזן המן (The Latke–Hamantash Debate). משנת 1946 מתקיים פולמוס באוניברסיטה זו על שאלה חשובה זו ובמסגרתו מתנהל מדי שנה "דיבייט" הומוריסטי בין אקדמאים שמתפלפלים על החשיבות היחסית והמשמעות של שני מאכלים מהמסורת

היהודית: הלביתה, שנהוג לאכול בחג החנוכה ואוזן המן, שנהוג לאכול בפורים. בין המשתתפים הבולטים בפולמוס היה אליהוא כ"ץ. במאמר משותף עם ג'ייקוב פלדמן התמקדו השניים בטיעוניו של צ'רלס דרווין על הישרדות הכשירים ביותר (Katz and Feldman, 1999). בהומור אירוני הם טענו שדרוויין נתפס לתיאוריית הישרדות החזקים משום שהוא ערך את מסעו באוניית בייגל של הוד מלכותו, שבה הסיפונים חלקלקים וכמו בכל בייגל יש חור מאיים באמצע. באמצעות תרשימים דקדקניים שהוצגו במאמר, הם הראו שמסקנותיו היו שונות אם היה יוצא למסעו על גבי סירת לביכה כמו זו של האקלברי פין או ספינת אוזן המן שדומה לתיבת נוח. הם הציגו גם מסקנה והמלצות: מי שיוצא למסע מוטב שיעשה זאת על אוזן המן כי היא מתאימה יותר להישרדות הצוות, ללכידות חמה ומגוננת ולהישרדותם של הכול, לא רק של החזקים.

זו הייתה גם דרכו של אליהוא כמדען, מורה וחוקר: לבחון, להתפלמס ולערער – וכל זאת בסובלנות וכמאור פנים. כאשר טוד גיטלין פרסם מאמר ביקורת ארסי נגד "אסכולת קולומביה" והאשים את פול פ' לזרספלד וכ"ץ בהטיה אידיאולוגית, בשירות הממסד ואימפריות תקשורת ובפרשנות מוטעית של נתונים – אליהוא לא נפגע (Gitlin, 1978). אדרבה, הוא הביא את המאמר לסדנת הדוקטורנטים ולכל קורס שהוא לימד אז, חלק אותו עם כל עמיתיו. אבל במקביל, עם חיוך קטן ועיניים בורקות, הוא גם סיפר שהוא מכין תשובה. שנים רבות שקד על מאמר תגובה שהיה לתשובה מאלפת, עניינית, משכנעת, נטולת אמירות אישיות פוגעניות או התחשבנות אישית (Katz, 1987). אליהוא גם לא חסך בביקורת עצמית: הוא חזר לבחון את התיאוריות והמושגים שלו עצמו ולעיתים ערער על תקפותם נוכח מציאות משתנה ומגמות חדשות. כך הכתיר את אחד ממאמריו האחרונים שפרסם יחד עם יונתן פיאלקוף (Katz and Fialkoff, 2017), בכותרת: Six concepts in search of retirement. כאן בחן והציג מושגי יסוד שלו עצמו אשר לטענתו הגיע זמנם לצאת לגמלאות, ובהם "מנהיגי דעה", "זרימה דו-שלבית של תקשורת" ו"חשיפה סלקטיבית". מי שהניח את אבני הדרך ידע גם להכיר בצורך לחדשן או להחליפן.

ההתחלה: כוחה של השפעה בין-אישית

אליהוא הצעיר עשה את לימודי התואר השני באוניברסיטת קולומביה שבניו יורק. הוא בחר בחוג לסוציולוגיה, שהיה ידוע במחקרי דעת קהל ותקשורת ובראשו עמדו שניים מהבולטים בתחומים אלה: פול פ' לזרספלד (לימים המנטור והמנחה של אליהוא), ורוברט ק' מרטון. אליהוא סיים את לימודי התואר השני בשנת 1950 בעבודת תזה שכותרתה הייתה "משחק האושר" ועסקה בדואר מעריצים לאיש רדיו. לאחר מכן פנה ללימודי דוקטורט בהנחיית לזרספלד. לשמחתו ניתן לו מחקר שלא הושלם ורעיון ראשוני שלא הבשיל: לזרספלד ועמיתיו חקרו את התגבשות דעתם של בוחרים במערכת הבחירות של 1944 ופרסמו את ממצאיהם בספר הקנוני *The People's Choice* (Lazarsfeld, Berelson and Gaudet, 1968). שם הצביע לזרספלד לראשונה על השפעתה של תקשורת בין-אישית

ואף הציג (רק כרעיון) את המודל של "זרימה דו-שלבית של תקשורת", אשר קרא תיגר על ההנחה הרווחת שהתקשורת מייצרת אפקטים רבי עוצמה בקהל המוני אטום ופסיבי למחקרו. עבודה מבריקה, חדשנית ופורצת דרך זו התפרסמה בשיתוף עם לזרספלד בספר שהיה לאבן דרך בחקר תקשורת ההמונים: *Personal Influence: The Part Played by*

People in the Flow of Mass Communication

הייתה זו קריאת תיגר על ההנחות שרווחו אז על כוחה העצום של תקשורת המונים, יכולתה להשיג אפקטים רבי עוצמה בקהל המוני אטום ופסיבי וחולשתו של הקהל מול תעשיות התעמולה, הפרסום והתקשורת המשכנעת. במקום הנחות אלה הציבו כ"ץ ולזרספלד את חשיבותה של תקשורת בין-אישית של מתווכים סלקטיביים בין התקשורת לקהל (מי שנקראו "מנהיגי הדעה"), ואת יכולתם למתן את כוחה של התקשורת ולכוון אותה לחיזוק הקיים יותר מאשר לשינוי. מחקר זה, שהיה חדשני, נתמך בנתונים אמפיריים ומאתגר תפיסות פופולריות, היה לאחד מאבני הדרך החשובות ביותר בהיסטוריה של חקר התקשורת. כל אלה לא מנעו מאליהו לחזור ולבחון את טיעונו ואפילו לערער על כמה מהן. כך למשל הוא עודד אותי לפרסם את מאמר הביקורת שלי על מודל הזרימה הדו-שלבית והתעקש שאשלח אותו לכתב העת המוביל בסוציולוגיה, שם פורסם (Weimann, 1982).

מודע לביקורת שנמתחה עליו בעיקר על רקע אידיאולוגי (טענות שמחקרו על חולשת המדיה משרתים את הממסד ומסתירים את עוצמת השולטים בתקשורת) אך קשוב לה, ניהל אליהו מאבק מופתי להגנה על "מסורת קולומביה" ובעיקר על עבודתו עם פול לזרספלד. תשובה אופיינית ניתנה בסוף מאמר שכתב ב-1987 וכותרתו "מחקר התקשורת מאז לזרספלד": "אז מדוע חקר התקשורת הוא כמו אופרת סבון (יוונית)?" שאל כ"ץ, "ראשית, כי יש בה אבות אפשריים רבים, שאף אחד מהם אינו ממהר לתבוע אבהות; שנית, מכיוון שהתינוק נחטף או הולך לאיבוד ומאוחר יותר נמצא, מתפתח ונעשה אטרקטיבי במקום אחר, לא-מודע למורשת הגדולה שהוא נושא; ושלישית, כי אנחנו, הצופים, יודעים שהרמז לזהותו של האב האמיתי מתגלה על ידי התבוננות במי שהצאצאים מנסים לחסל" (Katz, 1987: 40).

רשתות חברתיות והתפשטות חידושים

לאחר שהשלים את לימודי הדוקטורט עבר אליהו, כמו רבים מעמיתיו בקולומביה, לחוג לסוציולוגיה של אוניברסיטת שיקגו, שנחשב למוביל בתחום. בשיקגו המשיך בחקירת מקומה של השפעה בין-אישית בתחום התפשטות חידושים. גם כאן זווית המחקר הייתה חדשנית ומקורית: האם חידושים כמו תרופות חדשות תלויים רק באיכות המוצר החדש או, כפי שגרס אליהו, גם בהפצת ההשפעה בין יחידים וקבוצות? כך החל אליהו לגלות את מקומן של רשתות חברתיות כבר אז. במחקר חדשני שערך עם

ג'יימס קולמן והרברט מנזל, נבדק אימוץ תרופה חדשה בקהילות שונות של רופאים. הממצאים העלו את רשתות ההשפעה הבין-אישית של רופאים וגם את מנהיגי הדעה שבהן. כך התפרסם לראשונה מחקר שפתח מסורת ארוכה של מחקרי התפשטות חידושים או diffusion of innovations (Coleman, Katz & Menzel, 1966). בעשרות תחומים שונים של חידושים – מאימוץ זרעי תירס חדשים בין חקלאים בארצות הברית, הפצת אמצעי מניעת הריון בקוריאה, הפלרת מים ברשויות מקומיות בארצות הברית ועד חידושים מדעיים בקהילות מדענים – המודל שהציע אליהוא היה לתשתית תיאורטית ומתודולוגית. כפי שהציג זאת במאמר משותף עם מרטין ל' לויין והרברט המילטון (Katz, Levin and Hamilton, 1963), חקר התפשטות חידושים צריך להתמקד בתנועה של: (1) רעיון חדש, (2) לעבר זמן, (3) דרך אמצעי תקשורת מסוימים, (4) במסגרת מבנה חברתי מסוים. יתר על כן, כבר אז ראה אליהוא את המיזוג שבין דיספלינות בנקודת המפגש של השפעה בין-אישית: "בהתמקדות בזרימת השפעה כאמצעות רשתות חברתיות ורשתות תקשורת, מסורת התפשטות חידושים הפגישה מחקרי רשתות באנתרופולוגיה, חקר קהילות במדעי המדינה, חקר אליטות וסוציולוגיה של המדע והפסיכולוגיה החברתית של התנהגות קולקטיבית" (Katz, 1987, p. 38). ואכן, מחקרי הדיפוזיה של החידושים התפרסו על פני יריעה רחבה של תחומים (סוציולוגיה, חינוך, אנתרופולוגיה, בריאות, מדע המדינה, שיווק ופרסום), אך נקודת המפגש התיאורטית הייתה ונותרה בטיעוניו של אליהוא על השפעה חברתית, מנהיגי דעה ורשתות חברתיות.

שנים רבות חלפו וכיום כשאנו משתאים מכוחם של "כוכבי רשת" לשווק ולקדם, לפרסם ולהשפיע, לעצב אופנות ולייצר "טרנדים" – כדאי לזכור מי היה הראשון שהצביע על כך בטרם ימי האינטרנט והפלטפורמות המקוונות. אליהוא עצמו, מתעדכן תמיד, מתעמת קבוע עם מושגים ותיאוריות בזמנים חדשים, הכיר בשינויים המתבקשים. במאמר שפרסם בשנת 2014 הוא ביקש לרענן את טיעוניו "הישנים" לאור עלייתן של רשתות חברתיות וטלפונים סלולריים: "רשתות חברתיות, יותר מאשר תקשורת המונים, תורמות לגיוס של תנועה והפגנות מחוץ לבית. כלומר, אם תקשורת ההמונים – עיתונים, רדיו וטלוויזיה – הניעה את האנשים לתוך המרחב הביתי, רשתות חברתיות מגייסות ומניעות את המשתמשים אל מחוץ לבית, אל 'החוץ'. בכוחן לעשות זאת, להערכתנו, בגלל ניידותם של אמצעים אלה והיותם רשתות של אדם-אל-אדם" (Katz, 2014: 40).

המכון למחקר חברתי שימושי

שנים ארוכות שיתפו פעולה באופן פורה והרמוני המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית בראשות אליהוא והמכון למחקר חברתי שימושי בראשות פרופ' לואי גוטמן. שיתוף פעולה מוסדי (בין המכונים) ואישי (בין לואי גוטמן לאליהוא כ"ץ) זה זכה לתיאור מפורט בספרן של חנה אדוני וענת פירסט על תולדות לימודי תקשורת בישראל. "שני האישים, גוטמן וכ"ץ", כותבות אדוני ופירסט,

היו מעוניינים לפתח את המחקר החברתי השימושי אשר יתרום לעיצוב מדיניות בתחומי חיים שונים. נראה כי הממד האישי השפיע אף הוא על מערכת היחסים בין שני המכונים. לכ"ץ ולגוטמן ביוגרפיות דומות. שניהם קיבלו את הכשרתם המקצועית בארצות הברית של שנות הארבעים והחמישים, על כל המשתמע מכך, עלו לישראל ממניעים ציוניים וראו את גיבוש המחקר בארץ כחלק מהמפעל הציוני. לימים קיבלו שניהם את פרס ישראל על תרומתם למחקר בתחומם (אדוני ופירסט, 2006, עמ' 37).

לאליהוא כ"ץ היה מודל להקמת מכון שיתרום לעיצוב מדיניות תקשורת, דוגמת המכון האמריקני שפאול לורספלד עמד בראשו. לכן מצא במכון למחקר חברתי שימושי שותף לביצוע מחקרים על מדיניות התקשורת בישראל. "שיתוף פעולה זה שימש בסיס לקשר הסימביוטי שהעשיר את שני המכונים וחוקריהם", מסכמות אדוני ופירסט, "וכן אפשר את קיומם של יחסים הדדיים מפרים ואת השימוש בממצאי המחקר האקדמי בקביעת מדיניות בתחומי חיים שונים" (שם, עמ' 38). אליהוא עצמו ראה במכון למחקר שימושי שותף לעשייה מחקרית איכותית, שיטתית ועתירת תרומות לחברה הישראלית. בהקדמה לספרי הסיפור החלוצי של חקר דעת בישראל הסביר אליהוא את השילוב הייחודי במכון למחקר חברתי שימושי:

הגורמים שחברו יחדיו כוללים את המקצוענים המוכשרים הנענים לקריאה לתרום רעיונות, מתודות ומבנה ארגוני, ויכולים לשרת אומה חדשה השואפת להיות יהודית ודמוקרטית גם יחד [...] כמו מדענים אמריקנים אחרים אשר העשירו את ישראל באמצעות הוראה, מחקר ותרומה מעשית (למשל בכלכלה), טבע לואי גוטמן חותם בל יימחה. כשעלה ארצה כבר היה מדען בעל שם עולמי, ידוע בזכות חידושים מתודולוגיים בתחום חקר דעת קהל ועמדות. כאשר הגעתי לאוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1956 בתפקיד מרצה אורח במחלקה לסוציולוגיה, מיד חברתי לשיתוף פעולה עם גוטמן והתרשמתי שהוא הצליח להקים מסגרת ארגונית כמו זו שהכרתי מלימודי באוניברסיטת קולומביה, מסגרת שיוחדה למחקר בסיסי ויישומי גם יחד [...] המכון נודע בהקפדתו המתודולוגית על ניהול מחקרים במדגמים נרחבים, ויצאו לו מוניטין גם בפיוצח טכניקות מתקדמות לניתוח הנתונים. ביקורתו של גוטמן על השיטות שהיו מקובלות אז והפיתוח של חידושי שלו – סולם גוטמן, ניתוח המרחב הקטן, תאוריית השטחות ועוד – העניקו למכון את ייחודו בעולם המדעי, וגם הבטיחו את מעמדו, לטוב ולרע, כגוף עצמאי ונפרד מהאוניברסיטה העברית בירושלים. היו שנים שבהן התקרב המכון לאוניברסיטה מתוך שיתוף הפעולה הפורה שלו עם המכון לקומוניקציה בכמה פרויקטים [...] ברקע פעילותו של המכון תמיד הייתה מוטמעת היטב תחושת השליחות הלאומית והחברתית. מחקרים על מורל הציבור או מוכנותו בעתות חירום נערכו ממש תחת אש במלחמות 1967 ו-1973, ומצבי משבר וחירום אחרים עוררו את ההתגייסות הנלהבת של העובדים שעליה נשען המכון ובה כה הצטיין. המעקב המחקרי הקבוע אחר אינדיקטורים של הזהות הלאומית – שנברקו

בו ישראלים, יהודים וערבים – שיקף לאורך זמן את התקדמות תהליך הקמתה של אומה חדשה (וימן, 2015, עמ' 8-9).

בחמישים שנות פעילותו נחשב המכון למחקר חברתי שימושי למכון המוביל בחקר דעת הקהל בישראל. זה היה מוסד מחקרי שהעסיק וטיפח עשרות חוקרים מבכירי העוסקים במחקר החברתי בישראל במגוון תחומים. המכון ערך יותר מ-1,300 מחקרים וסקרים במגוון תחומים בשילוב של מחקר יישומי ותיאוריה מדעית. גופים ציבוריים וממשלתיים וקרנות מחקר בארץ ובחו"ל מימנו את מרבית המחקרים, מקצתם מומנו בידי גופים פרטיים. לשלושה מאנשי המכון הוענק פרס ישראל על תרומתם למדעי החברה: לפרופ' יהודית שובל, לפרופ' אליהו גוטמן ולפרופ' אליהו כ"ץ.

תרבות הפנאי, שימושים וסיפוקים של קהלים

הדיון בדפוסי הבילוי בזמן הפנוי מעסיק סוציולוגים, חוקרי תקשורת, חוקרי תרבות ועוד. לחוקרי תקשורת היה עניין מיוחד בתחום זה מאחר שחלק ניכר מהפנאי מיועד לצריכת תקשורת המונים. לחקר צריכת הפנאי וחשיפה לתקשורת רקע תיאורטי שכולטות בו שתי גישות לכוחה ולהשפעתה של תקשורת המונים: הגישה האחת רואה בקהלים צרכנים פסיביים, חסרי ישע וחסרי הגנה לנוכח ההשפעות החזקות של התקשורת; הגישה השנייה מייחסת לקהלים יכולת להתמודד עם ההשפעות ולברור את תוכני התקשורת בהתאם לצורכיהם האישיים. מתוך הגישה השנייה התפתחה אסכולת השימושים והסיפוקים המניחה שליחידים ולקבוצות יש מערכות של צרכים וערכים, ובאפשרותם לרתום את אמצעי התקשורת ואת תוכניהם לשירותם של צרכים אלה. שורשיה של תיאוריה זו בסוציולוגיה הפונקציונלית שעל פיה תורמים המוסדות החברתיים לשלמותה של החברה ולהמשכיותה.

המחקרים העוסקים בגישת השימושים והסיפוקים בוחנים את תרומתם האפשרית של אמצעי התקשורת לצורכיהם של צרכני התקשורת ולערכיהם ומתמקדים בקהלי התקשורת ובצורכיהם ולא בתכנים. מקורה של גישה זו בהכרה כי בכוחו של הקהל להשתמש בתקשורת ולשלוט בשימוש הזה. אנשים חושפים את עצמם לאמצעי התקשורת באופן סלקטיבי. הקהל של אמצעי התקשורת הוא קהל אקטיבי, ומה שמניע את האדם בבחירתו הוא מה שישמש אותו ויספק אותו. ההנחה היסודית היא שלתקשורת המונים אין בלעדיות בסיפוק צרכים אלה ולכן השפעתה מוגבלת. צוות חוקרים בראשותו של אליהו כ"ץ ערך את אחד המחקרים הראשונים מסוגם בעולם והחשובים ביותר ברוח גישה זו. המחקר הניח יסודות למסורת של מאות מחקרים בעולם שבאו בעקבותיו וברדקו את השימושים והסיפוקים של צרכני התקשורת בחברות שונות, בתקופות שונות ולגבי סביבה תקשורתית משתנה.

אחד הפרויקטים המחקריים הגדולים הראשונים שנעשו במשותף עם המכון למחקר חברתי שימושי היה מחקר תרבות ישראל 1970. היה זה למעשה המחקר הראשון המקיף

בישראל שהתמקד בקהלים של צרכני תקשורת וניתח דפוסי היצע וצריכה של אמצעי תקשורת ואירועי תרבות בחברה הישראלית. עיקרי המחקר פורסמו בספר **תרבות הפנאי בישראל** (כ"ץ וגורביץ, 1973). במחקר זה נערכו 1,500 ראיונות, והמרווינים נשאלו אילו צרכים הם מפנים אל התקשורת ובאיזו מידה אמצעי תקשורת ההמונים ממלאים אותם. היה זה המחקר הראשון מסוגו בעולם שבו נכרך מיפוי שיטתי של צרכים המופנים אל אמצעי התקשורת. הצרכים מוינו לקבוצות: קוגניטיביים, ריגושיים, אינטגרטיביים ואסקפיסטיים. כך הניחו כ"ץ ועמיתיו תשתית תיאורתית ומושגית למסורת מחקרית שנודעה בשם "גישת השימושים והסיפוקים" (uses and gratifications). היא המשיכה את הקו של אליהוא ממחקריו הקודמים על הקהל הפעיל, הבורר לו תכנים בהתאם לצרכיו ואינו בובה פסיבית הסופגת הכול (Katz, Blumler & Gurevitch, 1973). הנחותיה של גישת השימושים והסיפוקים תואמות את תפיסת "התקשורת המוגבלת בכוחה" (the not so powerful media): הקהל הוא בררן, אקטיבי, בוחר למה להיחשף לפי צרכיו; הקהל מודע לצרכיו ולמענה שאמצעי תקשורת מספקים להם; הצרכים הם אנושיים וחברתיים והתקשורת לא יצרה אותם אלא הם קדמו לה; הם משתנים בהתאם לנסיבות, תקופות, אירועים וסוגי קהלים שונים.

עשרים שנה מאוחר יותר, ב-1990, חזר אליהוא למחקר השוואתי על תרבות הפנאי בישראל. הצרכים החשובים ביותר בחברה הישראלית בשנת 1970 וגם ב-1990 היו קשר עם המשפחה והזדהות עם המדינה ועם העם היהודי. רבים ייחסו חשיבות לצרכים אפקטיביים וקוגניטיביים אישיים כמו העלאת מצב הרוח, בילוי והתפרקות ממתחים. סדר החשיבות של הצרכים בין שני המחקרים השתנה במידה מועטה בלבד, אולם חלה עלייה בחשיבות המיוחסת לצרכים אישיים וירידה בחשיבות המיוחסת לצרכים קולקטיביים. המשפחה הוסיפה לתפוס מקום מרכזי בחברה הישראלית, ושיעור המייחסים לה חשיבות אף עלה במקצת (כ"ץ, 2000).

התקבלות ושכנוע: מאופרת סבון ועד בירוקרטיה

נאמן לתפיסותיו בדבר הקהל האקטיבי, המפרש ובורר, המשיך אליהוא למחקרי התקבלות. היה זה על רקע החשש מאימפריאליזם תרבותי שבו שטפו את שוקי העולם תכני הטלוויזיה המסחרית מארצות הברית. הם ייצאו לעולם לא רק בידור זול והמוני, אלא גם קידמו ערכים של חברה קפיטליסטית, תחרותית, ממוסחרת ורודת תרבות. הצלחתה הגלובלית של אופרת סבון אמריקנית בשם **דאלאס**, שכבשה גם את הצופים בישראל, זימנה לאלהיהוא הזדמנות לבדוק את טיעונו על התקבלות סלקטיבית של תכנים בקרב קהלים שונים. הוא ותמר ליבס חקרו את תכניה של **דאלאס** ואת צופיה והדרכים שבהן הם מפרשים את הסדרה ומסריה (Liebes & Katz, 1990). הם בחנו את הדמויות בסדרה ואת מבנה היחסים בין הדמויות, ומצאו שיש מבנה יחסים שבו שני צירים מרכזיים: הראשון הוא יחסים בין האב לשני בנים, היחסים הבינ-דוריים, ולמולם ציר של יחסים

תוך-דוריים בין האחים ובין הזוגות. הם טוענים שמבנה היחסים הבין-דוריים הושתת על ערכים של נאמנות, משפחתיות, לכידות, לעומת היחסים התוך-דוריים שהושתתו על תחרות, יריבות והרבה ניגודיות ביניהם. בכך קידמה הסדרה מערכת של ערכים, אידיאולוגיות ופרדיגמות אופייניות לחברה האמריקנית: מחד גיסא מטריאליזם, הישגיות נוקשה ושאיפה להצלחה, ומאידך גיסא ערכי המשפחה, ערכים מסורתיים של לכידות משפחתית ודאגה לילדים. באמצעות חיבור מקורי בין תיאוריות סוציולוגיות ותרבותיות ובשימוש במתודולוגיה מתקדמת של אתנוגרפיה של קהלים הצליחו כ"ץ וליבס להראות הבדלים בהתקבלות התכנים בקרב קהלים שונים. כך לדוגמה הצליחו כ"ץ וליבס להסביר מדוע נכשלה סדרה מצליחה זו דווקא ביפן. שוב, בדרכו האופיינית, הצליח אליהוא להציב טקסט קנוני על כוחן של שייכות חברתית, זהות חברתית והשפעה בין-אישית במיתון ותיעול השפעת תקשורת המונים.

במכון לקומוניקציה היה לאליהוא שיתוף פעולה פורה עם חוקרים אחרים. כך למשל, יחד עם ברנדה דנט נבדקו הפניות של הציבור עם הבירוקרטיה. מנקודת מבטם של חוקרי תקשורת ביקשו דנט וכ"ץ לזהות את הדרכים שבהן מנסים לקוחות של מוסדות בירוקרטיים לשכנע את הפקידים לסייע להם (Katz & Danet, 1963). אליהוא, נאמן למורשת היהודית ולחינוכו הדתי ביקש לבדוק כיצד בתפילות יהודיות מפנים המתפללים אל אלוהים בקשות שתואמות ליחסי לקוח-ממסד. באחד ממפגשי עם אליהוא בעת שהנחה את עבודת הדוקטור שלי הוא סיפר לי בעיניים נוצצות כיצד מצא שבתפילת שמונה עשרה נכללות פניות מסוגים שונים אל האל: נורמטיביות ("אַתָּה לְבָדָּךְ, בְּחֶסֶד וּבְרַחֲמִים בְּצַדֵּק וּבְמִשְׁפָּט"), אלטרואיסטיות ("כִּי אֵל טוֹב וְסֶלַח אַתָּה"), הדריות חיוביות ("נִוְדָה לְךָ וְנִסְפַּר תְּהִלָּתְךָ") ועוד.

"אירועי מדיה"

במשך שנים רבות ייצג אליהוא וקידם את מסורת ההשפעות המוגבלות, בוחן ומוכיח את חלקה של תקשורת בין-אישית בתיווך ובמיתון השפעת תקשורת המונים, ובדרכו האופיינית הוא בחן גם את גבולות המסורת והנחותיה. בשורה של מחקרים על "אירועי מדיה" הוא חשף חלק מעוצמתה של התקשורת במצבים מיוחדים ובלתי שגרתיים. ההשראה למחקר בתחום זה באה עם ביקורו ההיסטורי של נשיא מצרים בישראל בשנת 1977, שהיה לאירוע תקשורתי גלובלי. אליהוא ועמיתו דניאל דיין השיקו אז פרויקט מחקר שארך 15 שנה, להבנת ההשלכות החברתיות של אירועי מדיה. ספרו המשותף עם דניאל דיין, "אירועי מדיה: השידור החי של ההיסטוריה", מסכם מחקר זה ומנתח אירועים עתירי קהל שריתקו בו זמנית אומות שלמות ולעיתים את העולם כולו (Dayan and Katz, 1992). דיין וכ"ץ התמקדו באירועי מדיה כמו ביקור סאדאת בירושלים, הנישואים המלכותיים של צ'רלס ודיאנה בבריטניה, הנחיתה על הירח, אולימפיאדות, לוויות של מלכים ונשיאים ועוד. מחקרם חשף את המנגנונים ההופכים את התקשורת

ל"כוחן הגדול" של טקסים אלה המשודרים ישירות לקהלי ענק וגם את עוצמתם של אירועי מדיה בגיבוש זהויות קבוצתיות וחיזוק נורמות חברתיות. גם ספר זה היה לטקסט מכונן, מקור השראה למאות פרסומים נוספים ומחקרי המשך. כ"ץ ודיין סיווגו את אירועי המדיה לשלוש קטגוריות: "כיבושים" (conquests), "הכתרות" (coronations) ו"תחרויות" (contests). לימים הצעתי, למורת רוחו של אליהוא, קטגוריה רביעית: אירועי מדיה כפויים (coercions) מהסוג של מגא-טרור (Weimann, 1987). אליהוא, בדרכו העדינה, חלק על כך וטען שבאירועי מדיה היוזמה והתכנון הם של אנשי המדיה ולכן אירועים כפויים על ידי טרוריסטים תאבי פרסום אינם ראויים להיחשב אירועי מדיה. אולם הוא חייך את חיובו הקטן ואמר לי: "בכל קורס שאני מלמד את הנושא ומציג את הטענה שלך הסטודנטים מסכימים יותר איתך מאשר איתי". חלפו שנים ומתקפת הטרור של 9/11 גרמה גם לכ"ץ ודיין לשנות את דעתם: בפרסומים מאוחרים יותר הם החלו להתייחס לסוג חדש של אירועי מדיה, disruptive media events, וכללו בהם גם אירועי טרור כמו מתקפות טרור מתוכות תקשורת (Katz and Liebes, 2007; Dayan) (and Katz, 2013).

מקים הטלוויזיה הישראלית

יש חוקרי תקשורת רבים בעולם, רבים מהם מוצלחים מאוד, אך כמה מהם יוכלו גם לספר כי מלבד מחקר אקדמי בתקשורת הם גם ייסדו וניהלו את רשת הטלוויזיה הראשונה בארצם? אליהוא עשה זאת. מאז קום המדינה התנגד בן-גוריון בנחישות להקמת שידורי טלוויזיה בישראל. הוא חשש מרמה תרבותית נמוכה, מחדירה של תרבויות זרות, מהשחתת הנוער, מהתדרדרות השיח ועוד. לאחר לחצים ופשרות הוא הסכים להפעלת טלוויזיה חינוכית שהחלה את שידוריה ב-1966. אולם מלחמת ששת הימים ב-1967 שינתה את החלטות הממשלה. החשש מתעמולתן של מדינות ערב והצורך בפנייה אל האוכלוסייה הערבית בשטחים שנכבשו הביאו לשינוי. ב-13 בנובמבר 1967 הודיע ישראל גלילי, שר ההסברה דאז, על הקמת טלוויזיה כללית בישראל אשר "שידוריה יהיו ערוכים לכיסוי מרחב מדינת ישראל בגבולותיה, ובשטחים המוחזקים על ידי צבא הגנה לישראל" (פרסיקו, 2017, עמ' 1).

ישראל גלילי, שעליו הוטל לטפל בפתיחת השידורים, בחר באליהוא כ"ץ לעמוד בראש צוות ההקמה. מדוע? אחרי מלחמת ששת הימים באו כ"ץ ועוזי פלד, אנשי המכון למחקר חברתי שימושי להציג לפני ועדת שרים מממצאי מחקר שערכו על יחסם של תושבי המדינה אל אזורים שונים בארץ. אחד הממצאים המדאיגים היה שרוב הנחקרים לא הכירו אזורים רבים בארץ. אחד השרים שהממצא הדאיג אותם שאל מה אפשר לעשות ואליהוא השיב בחצי הלצה: "אם הייתה לנו בישראל טלוויזיה והייתה מוצגת בה מדי ערב תחזית מזג האוויר על מפה, אז הם היו יודעים היכן כל אזור". ימים לאחר מכן זומנו כ"ץ ופלד ללשכת השר גלילי עם הצעה מפתיעה לשניים, שהיו חסרי כל

ניסיון תקשורתי מעשי, להקים את הטלוויזיה. לאחר כמה שידורי ניסיון חד-פעמיים החלו לשרד באוגוסט 1968 שידורים סדירים שלושה ערכים בשבוע, שבהמשך הורחבו לארבעה. בתקופה זו שודרו בכל יום שעה בערבית ושעתיים בעברית. התחנה שידרה בשחור לבן, למרות העובדה שבתקופה זו כבר היו תחנות ששידרו בצבע. ב-20 באוגוסט באותה שנה שודרה מהדורת מבט לחדשות הראשונה.

אך לאליהוא, שהיה בעל תחושת שליחות חברתית אך גם נאיביות פוליטית וחוסר ניסיון ניהולי – היה זה אתגר קשה, מתיש ולעיתים מתסכל מאוד. הוא הצליח לגבש צוות ראשוני ובו אנשי רדיו שעברו הסבה מהירה (כמו חיים יבין ויורם רונן), להעביר שידור ממלכתי עתיר צופים של מצעד יום העצמאות 1968 ולהביא להקמתה ופעילותה השוטפת של טלוויזיה ראשונה בישראל. אולם, כפי שהעיד עליו צבי גיל, שותפו להקמת הטלוויזיה הישראלית, "למרות חוכמתו ובקיאותו בחברה ומרכיביה, כ"ץ היה נאיבי מבחינה פוליטית. עצם נכונותו לקבל את התפקיד כנסיכות ההן מעידה על כך [...] כ"ץ נאלץ להתמודד עם תככים, בלבול, חשדנות, תפיסה מעוותת של הפוליטיקאים בנוגע למדיום החזותי [...] כ"ץ הירבה לשתף אנשים במחשבותיו והם ראו בכך חולשה" (גיל, 2022, עמ' 1-2). שנתיים לאחר שהתמנה לתפקיד מקים ומנהל הטלוויזיה הישראלית פרש אליהוא מתפקידו ועשה זאת בצער מועט.

השיבה לגבריאאל טארד

כאשר אליהוא בא למבחן ההגנה בעל פה על עבודת הדוקטור שלו, הפתיע אותו רוברט מרטון, הסוציולוג הידוע, בשאלה: מי הוא הסוציולוג שהעז לחלוק על דירקהיים? אליהוא הצעיר, כפי שהעיד במבוכה על עצמו, לא ידע את התשובה. בשנות עבודתו למד להכיר את גבריאאל טארד, להוקיר את טיעוניו ואף לראות בו מורה דרך להבנת תהליכים חברתיים רבים. אליהוא אף טען שמאמרו של טארד משנת 1898, "הדעה והשיחה" (Tarde, 1898), שימש כמבשר נכון להפליא להרבה ממה שהתגלה שנים לאחר מכן במחקרי תקשורת: מ"קביעת סדר היום", ועד ל"זרימה הדו-שלבית" ול"דיפוזיית החידושים" ועיצוב דעת קהל.

גבריאאל טארד (1843-1904) היה סוציולוג וקרימינולוג צרפתי ונחשב לאחד מאבות המחקר העוסק בהשפעת התקשורת על ההמון, היווצרות דעת קהל והשפעת תקשורת ההמונים. אליהוא לא שכח את שאלתו של מרטון, ולימים כאשר היה מנחה הדוקטורט שלי, הפנה אותי לקרוא את מאמריו של טארד. אך הוא לא הסתפק בכך ואחד מנושאי מחקרו במשרתו האחרונה בבית הספר לתקשורת ע"ש אננברג באוניברסיטת פנסילבניה, היה מסע "גילוי מחדש של טארד" (Katz, 2006). כפי שהעיד על עצמו, סרק אליהוא שורה אחר שורה בכתביו של טארד והופתע לגלות עד כמה ידע טארד לחזות מגמות עתידיות בחקר תקשורת המונים והשפעתה. אליהוא הצביע על טיעוניו של טארד על חשיבות השיחות הבינ-אישיות והראה כיצד טיעונים אלה אוששו, חצי מאה מאוחר יותר,

במחקריהם של לזרספולד, מרטון ואליהוא עצמו. רעיונותיו של טארד, מצא אליהוא, היו לממצאים במחקרים האמפיריים על זרימה דו-שלבית, רשתות חברתיות, התפשטות חידושים ומנהיגי דעה. אך בדרכו האופיינית אליהוא לא רק נאחז בעבר. הוא בחן את המגמות המתהוות, פתוח וקשוב לשינויים והתפתחויות. אפילו בעשור העשירי לחייו ידע ללמוד על החיים בסביבה דיגיטלית, על רשתות חברתיות ושיח מקוון. הוא הוביל פרויקט מחקרי שבחן אם הגיעה קיצה של הטלוויזיה (Katz, 2009) ולא היסס לקבוע קביעות נועזות על הצורך לרענן תיאוריות וטיעונים לאור הסביבה התקשורתית החדשה.

***

רבים בכל העולם זכו להכיר את אליהוא: סטודנטים, עמיתים, אנשי תקשורת וחוקרים. הם הכירו את המגע של אליהוא: היה זה מגע שבו שולבו קסם אישי, חוכמה רבה, צניעות ופתיחות לכל אדם. אליהוא היה "מענטש", אוהב אדם ואהוב על הכול. החיך הקטן הנצחי, העיניים הכחולות והחכמות, הקול השקט והמהוסס משהו היו לסימני ההיכר שלו. בדרכו השקטה הוא היה קוסם של חן אישי, סקרנות שלא יודעת שובעה, חמימות קורנת ויצירתיות מדעית שהביאה אותו להיות מבכירי חוקרי התקשורת בהיסטוריה. כעץ ענק העניק את צילו לרבים שידעו כי זכו ליהנות מחוכמתו, מנדיבותו ומנכונותו לעזור. כפי שנאמר במקורות שאליהם הוא כל כך אהב לחזור, "וְהָיָה כְּעֵץ שְׂתוּל עַל פְּלִי מִים אֲשֶׁר פְּרִיָו יִתֵּן בְּעֵתוֹ וְעָלְהוּ לֹא יָבוּל וְכָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ" (תהלים א, ג). פירותיו הרבים טבועים ברבים מאיתנו ורבים אחרינו ילכו בנתיבות הדרכים שהותיר, על אבני הדרך שלו.

מקורות

- אדוני, ח' וע' פירסט (2006). מחקר תקשורת והוראתה: דילמות מובנות ופתרונות משתנים. ירושלים: הוצאת מאגנס והמכון לקומוניקציה ע"ש משפחת סמארט.
- גיל, צ' (2022). "מייסד הטלוויזיה ונביא קיצה", *העין השביעית*, 2.1.2022, אוחדר במאי 2022 מן האתר <https://www.the7eye.org.il/441331>
- ימן, ג' (2015). *הסיפור החלוצי של חקר דעת קהל בישראל*. ירושלים: צבעונים.
- כ"ץ, א' (2000). *תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית, 1970–1990*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כ"ץ, א' ומ' גורביץ (1973). *תרבות הפנאי בישראל*. תל אביב: עם עובד.
- פרסיקו, א' (2017). "מדוע החליטה כנסת ישראל להקים את הטלוויזיה הישראלית", *העין השביעית* <https://www.the7eye.org.il/268931>, 13.11.2017

- Coleman, J.S., E. Katz & H. Menzel (1966). *Medical Innovation: A Diffusion Study*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill Company.
- Dayan, D. & E. Katz (1992). *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dayan, D. & E. Katz, (2013). "Performing Media Events", in: J. Curran, A. Smith & P. Wingate (eds.), *Impacts and Influences: Media Power in the Twentieth Century* (pp. 184–208).

- London: Routledge.
- Gitlin, T. (1978). "Media Sociology: The Dominant Paradigm", *Theory and Society*, 6(2), pp. 205-253.
- Katz, E. (1987). "Communications Research since Lazarsfeld", *The Public Opinion Quarterly*, 51, pp. S25-S45.
- Katz, E. (2006). "Rediscovering Gabriel Tarde", *Political Communication*, 23(3), pp. 263-270.
- Katz, E. (2009). "The End of Television?", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 625(1), pp. 6-18.
- Katz, E. (2014) "Back to the Street: When Media and Opinion Leave Home", *Mass Communication and Society*, 17(4), pp.454-463.
- Katz, E., J.G. Blumler & M. Gurevitch (1973). "Uses and Gratifications Research", *The Public Opinion Quarterly*, 37(4), pp. 509-523.
- Katz, E. & B. Danet, (1966). "Petitions and Persuasive Appeals: A Study of Official-client Relations", *American Sociological Review*, 31, pp. 811-822.
- Katz, E. & J.J. Feldman (1999). "The Voyage of the Bagel", *International Journal of Cultural Studies*, 2(1), pp. 5-10.
- Katz, E. & Y. Fialkoff (2017). "Six Concepts in Search of Retirement", *Annals of the International Communication Association*, 41(1), pp. 86-91.
- Katz, E. & P.F. Lazarsfeld (1955). *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communication*, New Brunswick, NJ: Transaction.
- Katz, E., M.L. Levin & H. Hamilton (1963). "Traditions of Research on the Diffusion of Innovation", *American Sociological Review*, 28(2), pp. 237-252.
- Katz, E. & T. Liebes (2007). "No More Peace!: How Disaster, Terror and War have Upstaged Media Events", *International Journal of Communication*, 1, pp. 157-166.
- Lazarsfeld, P.F., B. Berelson & H. Gaudet (1968). *The People's Choice*. New York: Columbia University Press.
- Liebes, T. & E. Katz (1990). *The Export of Meaning: Cross-cultural Readings of Dallas*. Oxford: Oxford University Press.
- Tarde, G. (1898). *L'opinion et la foule*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Weimann, G. (1982). "On the Importance of Marginality: One More Step into the Two-step Flow of Communication", *American Sociological Review*, 47(6), pp. 764-773.
- Weimann, G. (1987). "Media Events: The Case of International Terrorism", *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 31(1), pp. 21-39.

השטעטל והפסודובלה של אליהוא כ"ץ

דניאל דיין

אליהוא כ"ץ ואני נפגשנו הודות לפרופ' שאול פרידלנדר. שהיתי אצל משפחתי בארצות הברית ויום אחד טלפן אלי פרידלנדר ואמר: "אליהוא כ"ץ רוצה לפגוש אותך באוניברסיטת פנסילבניה". "אליהוא כ"ץ?", שאלתי בתימהון, "עבורי זה לא אדם שקיים, זה פריט ביבליוגרפי. אם הוא קיים, אז בצורה של פסל בכניסה לאיזו ספרייה". "הפסל הזה יודע לטלפן והוא רוצה לראות אותך מחר בעשר בבוקר בכניסה לכניין אננברג סקול", ענה פרידלנדר. הגעתי כמובן בזמן וראיתי לפני איש צעיר; לא ציפיתי לכך, האיש הצעיר לבש מעיל דאפל. "שמעתי על עבודתך", הוא אמר לי. "הייתי מאוד רוצה שיהיה בצוות שלי מומחה לסמיוטיקה. האם תרצה להצטרף?" "אינני יודע, זה תלוי", פלטתי. "אינני יודע עדיין היכן", הוא אמר, "זה יהיה, כנראה, בלוס אנג'לס, אולי בפילדלפיה ואולי בירושלים". אמרתי לעצמי: "הנה נפתחה לפני האנציקלופדיה ויצא ממנה אדם צעיר שרוצה שאעבוד איתו. האם זה לא יהיה שיגעון לדחות הצעה כזאת?". הייתי מספיק משוגע כדי לקבל את ההצעה, יהיה המקום היכן שיהיה. התוצאה הייתה שהפכתי למרצה באוניברסיטה העברית, ופרופסור אורח באננברג סקול בלוס אנג'לס ובפילדלפיה. מייד אחר כך הוא נעלם לשלוש שנים ויצא ללונדון לארגן מחדש את הבי-בי-סי. הוא ביקש ממני באותה הזדמנות להחליף אותו למשך שנה כיועץ לראש הממשלה המנוח יצחק רבין במועצה המייעצת לענייני תרבות ותקשורת. הייתי נפגש אז פעם בחודש עם גילה אלמגור בקפה עטרה. בכך הסתכמו הישיבות. את רבין לא פגשנו... בשנה הרביעית כשחזר, הייתה זו שנת הביקור של סאדאת בירושלים. "לא התראינו הרבה מאז שהגעתי", הוא אמר לי. "נכון", עניתי. "אם אתה רוצה נוכל לעבוד יחד [...] סאדאת הגיע לישראל. בתור סמיוטיקאי, האם תוכל לרשום ולנתח מיום ליום את אירועי כל ימי הביקור?" פחדתי, אבל, כמו בדרך כלל כשיש לי קרקורים בבטן, אמרתי כן. הרציתי על כך כל ערב במרכז התרבות האמריקני בירושלים מול כל התקשורת הזרה ובימים הרציתי באוניברסיטה. בסופו של הביקור אמר לי אליהוא: "זה נפלא מה שעשית. אולי נכתוב על כך ספר? כך התחילה העבודה על אירועי המדיה. מאז ליוויתי את האפיפור יוחנן פאולוס השני בנסיעותיו, נכחתי בחתונתם של הנסיך צ'רלס ודיאנה, דיווחתי מהשטח. אליהוא כ"ץ היה תוצר טיפוסי של אסכולת שיקגו. הוא למד באוניברסיטת קולומביה, אבל היה פרופסור באוניברסיטת שיקגו ופגש שם חוקרים רבים. היה לו קשר חזק לסוציולוגיה הצרפתית, לשני סוציולוגים גדולים – שהיו אויבים זה לזה – אך הוא ידע, בסופו של דבר, לעבור מאחד לשני: אמיל דורקהיים וגבריאל טארד. הוא מפורסם בחקר אמצעי התקשורת בגלל התיאוריה של "האפקטים המוגבלים", שאומרת כי לאמצעי תקשורת ההמונים אין אפקטים גדולים כל כך כמו שמייחסים להם. ועם כל זאת כתב

עימי ספר שמראה שהשפעותיהם של אמצעי התקשורת עזות מאוד. וכאן יש פרדוקס. האם היה לי כוח שכנוע כל כך גדול שגרם לו להתכחש למפעל חייו, או שבעצם אין כאן שום ניגוד, ומדובר בניגוד לכאורה? מבחינה היסטורית אליהוא כ"ץ היה תלמידו של פול לזרספלד, מורהו בקולומביה. התיאוריה הגדולה של אליהוא כ"ץ שממשיכה את לזרספלד היא, כמובן, "הזרימה הדו-שלבית של התקשורת". רבים מבלבלים את הסוציולוגיה של התקשורת עם זו של מוסדות תקשורת מסוימים כמו רשתות טלוויזיה, עיתונים וכדומה, אבל הוא התייחס לא לסוציולוגיה של אמצעי התקשורת – המדיה, אלא לזו של תהליך התקשורת – הקומוניקציה, שהסוציולוגיה של המדיה היא חלק משני שלה, יחסית. במילים אחרות, מי שקובע זה הקהל. "הזרימה הדו-שלבית של התקשורת" אומרת, כזכור, שיש שלב ראשון המאורגן על ידי המדיה ולשלב השני אפשר לקרוא "זרימת השטעטל של הקומוניקציה". הקומוניקציה מעמידה מעין "שטעטל" שבו האנשים מדברים ביניהם, מדברים עם הרכבים שלהם, רבים ביניהם ובונים מחדש את משמעות המסרים המועברים אליהם. ה"שטעטל" הוא המרחב הרועש והחי, סוג של התקפה, בצורה הציורית שאני מתאר, התקפה אלימה למדי נגד התיאוריה של "חברת ההמונים". עבור אליהוא כ"ץ חברת ההמונים היא יותר דחליל מאשר מציאות. בתוך חברת ההמונים יש חברות שאינן המוניות. כך הוא התחיל, והמנחה שלו, לזרספלד, חשב שהייתה לו אינטואיציה כה חשובה עד שפרסם יחד איתו ספר, שבו שמו של כ"ץ הופיע לפניו. כוכב גדול כמו לזרספלד פינה את מקומו לאיש צעיר בן עשרים וחמש... מכאן לתיאוריית "השימושים והסיפוקים", שמדברת על השלב השני של ה"זרימה", שלב השטעטל. כלומר, מה שלאנשי השטעטל יש חשק לעשות במה שהם מקבלים מאמצעי התקשורת. מהם השימושים שהם עושים בהם וההנאה שהם מפיקים מכך.

בשלב הבא היה אליהוא קורבן ל"גניבה חלקית" מצד עמית – אוורט רוג'רס, שייסד את תחום "לימודי הדיפוזיה", שזכו בשעתם להצלחה רבה, בלי שהובאה בחשבון חשיבותם הרבה גם היום, וחשיבותם עדיין רבה. זה התחיל במה שאליהוא כ"ץ כינה "דיפוזיה של חידושים": איך מתקבלת המצאה ומוכרת ככזאת. למשל, על ידי חברות שממציאות תרופות. אליהוא כ"ץ התחיל לעסוק בסוציולוגיה רפואית: איך קורה שתרופות מסוימות מתקבלות, איך רופאים משמשים כמפיצים של תרופות חדשות. עבור אליהוא כ"ץ הקונצפט הזה בתרופות וברעיונות. השאלה היא איך המקבל הופך ברגע מסוים למפיץ, איך הוא מחליף כובעים: לפני חמש דקות קיבלתי הודעה, עשר דקות אחר כך אני שולח אותה הלאה... חל בי שינוי, ויש דו-משמעות בסיסית שמראה שהשטעטל איננו רק המקום שבו מקבלים מסרים מוכנים, אלא גם המקום שבו שולחים את המסרים לשטעטל אחר.

כ"ץ הזמין אותי לשמש כמרצה הראשון לסמינטיקה בחוג לקומוניקציה באוניברסיטה העברית. היו לי שם סטודנטים מבריקים מאוד. אליהוא יצר קשר עם אחת מהם, תמר ליבס, והיא עבדה איתו על פרויקט שנועד להראות איך סדרת הטלוויזיה דאלאס תתקבל

על ידי הקהל בשטעטלים שונים בעולם ומה יעשו בה. תחילה הצטרפתי לפרויקט הספר יצוא המשמעות, אבל החלטתי לעזוב מסיבות אישיות. הספר השתמש במחקרי התקבלות של לימודי התרבות, אבל לימודי התרבות הבריטיים התמקדו בשאלה אחת: האם זה שמקבל את הטקסט, מקבל אותו או דוחה אותו כגילוי של עוצמה? כלומר, הטקסט כגילוי של כוח. בהשפעתי ויתרו המחברים על השאלה הזאת והתייחסו לטקסט בראש ובראשונה כאל ביטוי של משמעות. הסמיוטיקה איננה רק סמיוטיקה של כוח אלא של דברים רבים. אבל במחקר הייתה המשכיות לכך שלא בוחנים מה עושים המדיה, אלא מה האנשים עושים. שימושים וסיפוקים. הספר האחרון שלו נכתב בשיתוף פעולה איתי והוא אולי היה המצליח ביותר: "אירועי המדיה".

קיבלנו פרסים רבים וספרנו תורגם לשפות רבות מאוד בכמות שאינני יכול לספור. הודות לספר הזה הקפתי את העולם. הספר הזה מראה את השפעתה רבת העוצמה של המדיה ואת יכולתה, באמצעות תוכניות מסוימות, לשנות את ההיסטוריה. וזה בא מצד מי שטען שלמדיה יש מעט מאוד אפקטים וכעת קבע שהמדיה יכולים לשנות את ההיסטוריה. מה קרה לו? למעשה, מדובר בהמשכיות מ"הזרימה הדו-שלבית" ועד הספר הזה, שבו השפעתי, אך השפעתי איננה מספיק גדולה כדי למחוק כל מה שהוא עשה. הפרפורמנס של הקהל הוא מרכזי בספר הזה ונחקר בשיטות אנתרופולוגיות. כשם שכ"ן השתמש בפסיכולוגיה חברתית, ועם תמר בסמיוטיקה, רצינו להראות את השטעטל כמרקחה... והפעם השטעטל שלנו היה כלל עולמי. האירועים היו גלובליים.

אליהוא סירב להתפעם מטקסט כמו אסכולת פרנקפורט. מכאן העוינות הגדולה בינו ובין ידיד אחר שלי, טוד גיטלין, נציג האסכולה של פרנקפורט. עם זאת הם בעצם דומים, אנשים חמים מאוד ואינטליגנטים מאוד. חבל כי הם איבדו זמן בשל עוינות. כשהתחלנו לעבוד על אירועי המדיה הוא היה מושפע מאוד מאמיל דורקהיים. אט-אט הוא החל להתרחק ממנו ולהתקרב לגבריאל טארד משום שגישתו לסוציולוגיה הייתה קשורה לפסיכולוגיה החברתית. אליהוא התנגד לראייה מונומנטלית של הסוציולוגיה בנוסח פייר בורדייה, וסבר שמתחת לה יש דברים חשובים כמו הפסיכולוגיה החברתית, הסמיוולוגיה או האנתרופולוגיה.

אני רואה בו את אחד מחמשת הוגי הדעות החשובים של הקומוניקציה במאה העשרים. בדור שלפניו היה מרשל מקלוהן ובדור שלו גם יורגן הברמאס, אומברטו אקו ורולן בארת'. הוא היה קרוב למחקר ולתרבות האירופית, מיווד מאוד, למשל, עם אומברטו אקו, אך גם עם דור שלם של חוקרים צעירים ממנו.

בספרו האחרון, שאותו לא סיים ועבד עליו עם מנחם בלונדהיים, הוא עסק באסטרטגיות רבניות במגילת אסתר. הוא ניתח אותן בעזרת הכלים שפיתח כדי לחקור את הפרפורמנס של הטלוויזיה, ובמיוחד את מה שכינה בשם "סופלמנטציה". כלומר להשתמש בכל האמצעים שברשותך כדי לשכנע את הקהל. הטקסט האחרון שלו אינו מדבר על אמצעי התקשורת אלא על הרבנים. ובכל זאת הוא מדבר על אפקטים בעלי עוצמה, אך הפנה

עורף לקהל ופנה לעבר "מתזמרי המחשבה". זה פרדוקסלי, ואולי לכן הוא לא סיים את הכתיבה. עד הספר שלנו, אירועי המדיה, הכול הלך באותו כיוון, הוא התמקד בחקר הקהל. אולם בספר הזה הוא התרכז ברבנים. עם זאת נראה לי שהאנשים עניינו אותו יותר מהתנ"ך...

לאליהוא היה חשוב להשתתף מדי פעם גם בחיי המעשה ולהוציא את התיאוריות מהכוח אל הפועל, אבל נראה לי שקסמה לו בעיקר הרומנטיות. הוא לא היה מנהל טוב. היו לו רעיונות מבריקים והוא היה בעל קסם אישי רב, עורר אמון, אבל לא היה אדם מעשי כל כך, אף שייחס חשיבות רבה להיבטים מעשיים.

זו הייתה דרכו המדעית, אבל גם מבחינה אישית היה בו פן של השטטעל. היה לו כישרון לאחד סביבו אנשים. הוא איחד סביבו אולי את גדולי הסוציולוגים של המדיה במאה העשרים. כולם היו ידידיו, והם הפכו גם לידידיי. הרצינו בכל בתי הספר הגדולים לתקשורת בעולם. הוא לא עבד לכד. אם מתכוננים ביצירתו, הוא תמיד עבד בקבוצה או עם עמית אחד במיוחד. הערכתו זאת מאוד משום שכשעבדנו ביחד, השתעשענו, זה היה כמו לשחק כל הזמן ולשוחח עם חבר למשחק. מדי פעם הוא היה אומר: זה טוב מאוד מה שאתה עושה – אבל זה לא נכון. ואני הייתי אומר לו: מה שאתה עושה זה נפלא, אבל אתה נאחז יותר מדי בתהילתך כדי לנסות להמשיך בכיוון הזה, בשעה שהעובדות אינן מתאימות... יכולנו לצעוק ולמתוח ביקורת זה על זה. לעיתים קרובות השוויתי אותו למתאגרף מצוין שאיננו חזק פיזית, שמסתובב סביבך, עד שהוא יכול לשגר את המכה שמשכיבה אותך בנוק-אאוט... אילו וודי אלן היה מתאגרף, הוא היה מתאגרף כך... הוא היה מצחיק מאוד ותמיד אמרתי לו שנדמה לי ש"הזרימה הדו-שלבית של הקומוניקציה" זה לא שם של תיאוריה אלא של ריקוד. ובאמת בספרדית אומרים "אל פסודובלה דה לאס קומוניקסיונאס", זה שם של ריקוד. אבל לולא היה איש אקדמיה ענק הייתי רואה אותו כזמר, נכון יותר כחזן. היה לו קול טנור ערב, הוא שר מצוין והכיר היטב את כל התווים והסלסולים.

אליהוא כ"ץ: החוקר והאדם

מנחם בלונדהיים

אליהוא כ"ץ ייסד את התחום האקדמי של לימודי התקשורת בישראל, והיה מהאבות המייסדים של מחקר התקשורת בעולם. עד יומו האחרון הוא נמנה עם החוקרים הפעילים, החדשניים והמשפיעים ביותר בתחום התקשורת. כל דבר אנושי ריתק אותו – כחוקר, אך גם כאדם. יחסיו עם תלמידיו ועמיתיו היו לא רגילים במסגרות אקדמיות: הוא ידע לכוון חברויות ורשתות של ידידות גם באקדמיה. גם עבודתו המחקרית חשפה את הקסם שהילכו עליו אנשים באשר הם אנשים, ואת הכבוד והאהדה שרחש לכל אדם. בדברים שלהלן תוצע הערכה לדרכו המקצועית, יובאו כמה מבטים על דמותו ולאחריהם קטעים מדברי זיכרון שנאמרו בהלווייתו.

אליהוא רכש את הכשרתו האקדמית בסוציולוגיה, ועל בסיסה סייע בבניית תחום אקדמי משיק וחדש: מחקר התקשורת. להתפתחותה של הדיסציפלינה הזאת הוא יקדיש את עיקר עבודתו האקדמית, שהשתרעה על פני שבעים שנות פעילות אינטנסיבית, שבמהלכן ערך גם כמה גיחות משמעותיות לעולם המעשה התקשורת. אליהוא עמד במרכזה של הדיסציפלינה בעשורים אלה. כדברי ג'פרי אלכסנדר, פרופסור באוניברסיטת ייל ומבחירי הסוציולוגים בארצות הברית: "מידת השפעתו [של כ"ץ] בארצות הברית ובעולם מעוררת השתאות. משך עשורים הוא הדמות, בה"א הידיעה, הבריח התיכון, האדם עם הכישורים הטכניים של מחקר מדעי החברה אך עם דמיון של מדעי הרוח, הבסיס ללימודי התקשורת כדיסציפלינה וכמקצוע עצמאי".

תחילת דרכו של כ"ץ בפיתוח מחקר התקשורת הייתה באוניברסיטת קולומביה שבניו יורק. לצידו של מורהו פול לזרספלד הוא סייע להפוך את "המרכז למחקר חברתי יישומי" שהוקם שם למוקדה של אסכולה מכוננת במחקר התקשורת. ביסודה עמד ספרם המשותף *Personal Influence* (השפעה אישית) שהיה לספר פורץ דרך במיתון תפיסת האפקטים החזקים של המדיה ושילובם עם דרכי ההשפעה של רשתות חברתיות ותקשורת בין-אישית. ספר זה הוא, לדברי ההיסטוריון של מחקר התקשורת ג'פרסון פולי, "הספר החשוב ביותר שנכתב מעולם במחקר התקשורת". לפריצת דרך מכוננת זו הייתה השפעה מתמשכת: בשנת 2006 נדפסה הוצאה מחודשת של הספר לכבוד היובל להופעת המהדורה הראשונה, ולצידה ראה אור כרך של מאמרים עדכניים של בכירי החוקרים בתחומי הסוציולוגיה והתקשורת הדנים בהשפעת הספר כמו גם במשמעות התובנות הכלולות בו למחקר הרשתות החברתיות. גם בצרפתית הופיעה מהדורה חדשה של הספר, ובו מאמרי הערכה של חוקרים אחרים.

מתקשורת ההמונים פנה כ"ץ לתקשורת בין-אישית, והיה מפורצי הדרך ומניחי היסודות בחקר הדיפוזיה של החידושים; תחום שההכרה בחשיבותו גברה בהשפעת גל

השינויים בטכנולוגיות התקשורת משלהי המאה העשרים. הוא בחן עם שותפיו, במחקרים מכוננים, את התפשטותם של חידושים בתחום המידע הרפואי ובתחום מדיניות הבריאות הלוקלית. גם בארץ המשיך כ"ץ לפתח תוכנות סוציולוגיות חדשות שהניחו יסודות להתבוננות אחרת בתופעת התקשורת. כך, לדוגמה, הוא חקר עם עמיתים בארץ את דרכי הפנייה של העולים החדשים למוסדות הבירוקרטיים בישראל כביטוי למורכבותם התרבותית והחברתית של תהליכי הקליטה, ועם עמיתים אחרים בנה מערך מחקר ארוך טווח לחקר תרבות הפנאי בישראל.

בתחום תקשורת ההמונים נמנה כ"ץ גם עם האבות המייסדים של אסכולת השימושים והסיפוקים, המעצימה את כוחו של צרכן המדיה ביחס לכוחות ההגמוניים שעומדים מאחורי הגורמים המשרדים. הייתה זו עוד פריצת דרך באותה מגמה מרכזית המזוהה עם כ"ץ, שבמוקדה תפיסה מחלישה של השפעות המדיה. בהמשך הדרך הוא ייצג את המפנה לכיוון חקר הקהלים השיטתי, מגמה שבאה לידי ביטוי בעבודות משותפות שפרסם עם שותפים על פענוח טקסטים טלוויזיוניים פופולריים. לצד אלה מוכר כ"ץ כמי שפיתח עם עמית אחר את מחקר סוגת אירועי המדיה, שיהפוך לאחד משרות המחקר הפוריים ביותר בחקר המדיה של שנות השמונים והתשעים. הוא עמד גם במוקדה של יוזמה לשיתוף פעולה בין-לאומי בין האוניברסיטה העברית לאוניברסיטת פנסילבניה, ששמה לה למטרה לחקור את מכלול השפעותיה של הטלוויזיה במקביל לדעיכתה ולשידור המערכות במפת התקשורת בעידן הדיגיטלי. לצד כל אלה הוא השתתף גם בגיבוש קבוצת מחקר על תקשורת בהיסטוריה ובתרבות היהודית. בשנים האחרונות הוא היה פעיל במחקר תחום זה, ובמקביל עסק בפיתוח חשיבה על התפתחות הדיסציפלינה התקשורתית בעידן הדיגיטלי.

אליהוא כ"ץ הטביע חותם לא רק כחוקר אלא גם כבונה מוסדות, כמחנך וכאיש מעשה. הוא ייסד תחילה את המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית ולאחר מכן את המחלקה לתקשורת. הייתה זו המסגרת הראשונה בישראל למחקר התקשורת ולהוראתה וממנה התפתחו המוסדות האחרים בתחום זה. אליהוא, שנחשב מורה ומדריך מאתגר, רב השראה ונדיב, העמיד תלמידים הרבה, אם באופן ישיר ואם באופן עקיף: הוא המורה המובהק של רוב מורי התקשורת בארץ. יתרה מזאת, המתווה הארגוני והחינוכי שיצר להוראת התקשורת נותר הדפוס המרכזי לפעולתן של כל שאר מסגרות ההוראה והמחקר בתקשורת שפותחו בארץ; כאמור, רובן בידי תלמידיו.

כאדם מעורב חברתית הוא השפיע גם על פיתוחה של מדיניות תקשורת שתעצים את הפרט ותתרום לסולידריות, למעורבות בונה ולדיאלוג בתוך חברות לאומיות. מתוך כך הוא הסכים לעמוד בראש צוות ההקמה של הטלוויזיה הישראלית ושימש כמנהלה הראשון. הוא סייע גם לביי-בי-סי בעיצוב מדיניות שידור ולשם כך הקדיש שנתיים של מחקרי מדיניות. הוא ראה חשיבות מיוחדת בעיצוב מערכות טלוויזיה לאומיות בעולם השלישי שישלבו מודרניות עם פיתוח התרבות המקומית האוטונומית והאוטנטית. כישראלי הוא

החשיב במיוחד פיתוח מדיניות תקשורת ותרבות מתרימה, אחראית וחינונית. הוא ערך מחקרים תיאורטיים ויישומיים בתחום זה בארץ ובמוקדם מחקרים על תרבות הפנאי הישראלית. במחקרים אלה הוא התייחס למשמעותן של מסורות חברתיות ותרבותיות מרכזיות במורשת הישראלית והיהודית. לשם כך עסק במחקר התקשורת בתנ"ך ובגולה היהודית, כמו גם בתרומתה של התקשורת הציבורית בעיצוב רשות הרבים התרבותית בישראל. תרומתו של אליהוא הייתה לפיכך מחקרית ומוסדית, חינוכית ותרבותית; מטבע הדברים היא הדגישה את ישראל, אך הייתה אוניברסלית באופיה.

חלק מהשפעתו הרבה של אליהוא נבעה ממרכזיותו בתחום התקשורת תקופה ארוכה במיוחד. הוא היה חוקר יצירתי, אינטנסיבי ומשפיע במשך שבעה עשורים והתמיד בעבודתו עד יומו האחרון. על אליהוא כחוקר בשנים האחרונות לחייו מספרים הדוקטורנט האחרון שלו, ד"ר חננאל רוזנברג, ועוזר המחקר האחרון שלו, יונתן פאלקוב, שהיה קרוב אליו מאוד. לדבריהם,

עד לרגעיו האחרונים היה כ"ץ חריף וחד. הוא השקיע מאמצים להתערכך בהתפתחויות המחקריות האחרונות בחקר התקשורת, דיסציפלינה שמאופיינת במגוון רחב של נושאים ובקצב מואץ של חידושים טכנולוגיים. עד ימיו האחרונים התכתב כ"ץ באופן יומיומי עם חוקרים מרחבי העולם שביקשו לשמוע את דעתו על מחקר, על פוליטיקה ועל אקטואליה. לפני כחצי שנה הוא הוזמן להעביר את הנאום המרכזי בסדרת הרצאות בנושא "מהי תקשורת" שיזמה אוניברסיטת אורגון. בהרצאתו המקוונת, שנשאה את הכותרת "כיצד הפך ההמון לרשת?", סקר כ"ץ וניתח יותר ממאה שנים של חקר התקשורת תוך שהוא מאזכר מחקרים וחוקרים מתחומי התקשורת, הסוציולוגיה, הפסיכולוגיה וחקר התרבות, החל במחקר על עיתונים מסוף המאה התשע-עשרה וכלה במחקרים עדכניים על רשתות חברתיות מקוונות.

שנה קודם לכן נשא כ"ץ את ההרצאה המרכזית בכנס השנתי של הארגון הבין-לאומי הדומיננטי בחקר התקשורת, International Communication Association — ICA, המונה אלפי חוקרים. כ"ץ ריתק את הקהל העצום קרוב לשעה, ובסוף ההרצאה הוא זכה לתשואות, לקריאות הידר, ול-*standing ovation* ממושך, דבר שלא זכור בתולדות הארגון ושכלל אינו מקובל בכנסים מדעיים. "זה היה כמו הופעה של כוכב רוק", סיכם חוקר בכיר וכבוד ראש את האירוע, שביטא לא רק את ההערכה לכ"ץ אלא גם את האהבה שעמיתיו רחשו לו.

עם זאת ליבו של כ"ץ, שזכה לתוארי דוקטור כבוד רבים בארץ ובעולם, לפרס ישראל ולעוד פרסים ועיטורים רבים, לא הלך אחר כיבודים. רוזנברג ופיאלקוב מספרים מפי עמית של אליהוא שלפני שנים אחדות הוא

ישב עם כ"ץ בחדר העבודה שלו לכתוב מאמר. כ"ץ חזר משבעה של חברו, פרופ' יצחק שלזניגר, שזכה גם הוא בפרס ישראל, וסיפר על השבחים שחלקו לנפטור: הוא היה צנוע כל כך שלא מסגר את התעודה שקיבל, ואחרי מותו המשפחה הייתה צריכה

לחפש בכל הבית כדי למצוא אותה. "חשבתי לעצמי", סיפר כ"ץ, "שאני חייב לחזור הביתה ולהחביא את התעודה שלי כדי שגם עלי יגידו דברים כאלה כשאמות". הקולגה הסתכל סביבו על הקירות עמוסי הספרים ושאל: "איפה באמת התעודה שלך?", "לא יודע", השיב כ"ץ, "זרוקה איפשהו".

כ"ץ הקדיש את תשומת הלב שלו לא רק לחוקרים ידועים ולכנסים חגיגיים. הוא היה קשוב בצורה בלתי רגילה לתלמידים שלו, ובכיתה העדיף תמיד לשמוע יותר מלהשמיע. עם תלמידי המחקר שלו פיתח שיח מחקרי מיוחד במינו – פתוח, חופשי ויצירתי. הוא שיתף אותם בשאלות שהעסיקו אותו והיה תמיד נכון לחשוב יחד איתם לעומקן של הסוגיות המחקריות שאיתן התמודדו. רוזנברג ופיאלקוב מספרים על מקרה קיצוני של פתיחות לתלמידים:

בגיל 90, לאחר ששוחרר לביתו בתום אשפוז של חודש וחצי במצב קשה בבית חולים שערי צדק, הוא קיבל את פניו של מכר שכא לבקר. המחשב היה פתוח, ועל המסך הייתה תשובתו של כ"ץ למייל שכתבה לו סטודנטית מהפיליפינים. הסתבר שכמה סטודנטים בשנה א' של התואר הראשון, התעצלו להתעמק במאמר על הזרימה הדו-שלבית של התקשורת שאותו התבקשו לקרוא, והחליטו פשוט לבקש מהמחבר שיתמצת להם אותו. עדיין בשיקום ועם רעד בידיים, הקליד כ"ץ אצבע-אצבע תשובות לחמישה או שישה סטודנטים. הוא הסביר בשני משפטים את התיאוריה, ציין שהקרדיט שקיבל מגיע בעיקר למורה שלו, לזרספלד, והעיר שבמשך השנים התיאוריה זכתה לביקורת ושהיא צריכה להיבחן לאור התפתחויות טכנולוגיות עדכניות. "מה אתה אומר?" הוא שאל את המכר, "רות חושבת שאני משוגע". "ברור שאתה משוגע", ענה המכר. "כן", השיב כ"ץ, "אבל ככה המרצה שלהם לא יוכל להגיד להם שהם טועים".

***

ומכאן, לקטעים מתוך דברים שאמרתי בהלווייתו של אליהוא כ"ץ, ב-2 בינואר 2022.

"הצור הוריד לנו יום חֶזֶק מצור", כותב ביאליק ב"מְשִׁירֵי הַחֶרֶף" ובהמשך השיר: "אין זאת פִּי נְתָרֹפֶף הָעוֹלָם". אליהוא נפטר מן העולם ביום סגרירי, גשום וקודר, בעיצומו של החורף, וקשים דברים להיאמר כי קשה עלינו פרידתו של אליהוא. אבל מעבר לסגריר ולחושך, לעולם שהתרופף, מבצבץ גם הרבה אור. וכפי שמוצאים בספרות הקבלה, "כי כבר נודע שאפילו שהאור מסתלק, תמיד נשאר רישומו של האור במקום ההוא". רישומו של האור שאליהוא האיר נשאר ויישאר תמיד איתנו.

ניסיתי אמש עם חברים משותפים של אליהוא להבין את סוד גדולתו, את האור הגדול. לא ממש הצלחנו. אליהוא לא היה איתנו כדי לסייע לחשוב בשיטתיות ולכסוף לאחד את הכול להברקה אחת גדולה. הצלחנו רק לזהות נימים במרקם, אבני בניין: כולנו זקוקים לעוד זמן ופרספקטיבה כדי להבין את המכלול. הנה כמה הבזקים וניצוצות מהאור של אליהוא, ברצף אסוציאטיבי שלי – של תלמיד, עמית, שותף למחקר, ובעיקר חבר.

אליהוא היה אומר שמוות והלוויה ביום סגריר מדגימים את העיקרון התקשורתי של supplementation (השלמה, תוספת): הניצול של אמצעים נוספים לחזק ולהעצים את המסר. במקרה הנוכחי העצימו "הרוח והחושך והמים" את המסר הקודר שנפל עלינו. על supplementation כתב אליהוא במאמר שהיה מאוד אליהוא: מסודר ושיטתי, כלל כפולה של 12 קטגוריות, ועם זאת היה זה גם טקסט מלא הברקות ושעשוע בהבחנותיו ובניסוחיו. אבל חוץ מזה, כמו רוב הדברים שיצר, עצם המהלך הוא שהיה, בעצם, ההברקה. כותרת המאמר, supplementation, הייתה מחווה למורהו פול לזרספלד, ואליהוא תמיד הדגיש שמיכאלה פופסקו, סטודנטית שלו, הייתה שותפה גם היא למחקר הזה. כי כן, מוריו, הוא, ותלמידיו היו בעיניו מכלול אחד, מקשה אחת של מסורת, רציפות והתפתחות, ובעיניו הם היו גם קהילה.

לפני שניגש להיבט הרצף וההמשכיות, ראוי להדגיש שהמחווה הזאת ללזרספלד ולפופסקו, למורה ולתלמידה, הייתה מהותית. כי אליהוא היה ג'נטלמן – או במונח טוב יותר שגם הוא לא בדיוק בעברית, הוא היה "מענטש" ותמיד נתן קרדיט לכל מי שסבב אותו: למוריו, לחבריו, לתלמידיו (ואגב, אם ייעשה ניתוח תוכן של המסרים בטוויטר ובפייסבוק על אליהוא בסוף השבוע, נדמה לי שהמילה המנצחת בתדירות תהיה "מענטש"). אבל מתן הקרדיט אצל אליהוא לא היה רק "מענטשליכקייט" או הצטנעות או מחווה. אליהוא הבין בכנות את פעילותו המחקרית כיצירה קהילתית וחברית של משפחה מורחבת. אינני בטוח שהוא הבין עד הסוף עד כמה הייתה זו משפחה שהוא עצמו יצר ובנה, ועד כמה הוא היה אב המשפחה.

כי כן, הוא בנה את הטלוויזיה הישראלית, והוא בנה את לימודי התקשורת בישראל, והוא בנה פרויקטות בחקר התקשורת, שכוחן עומד מאז ראשית הופעת הדיסציפלינה התקשורתית. אבל הוא התעקש לראות בכל אלה יצירות קולקטיביות, ולראות בכלן חלק מהן.

אם לחזור לעניין הרצף וההמשכיות, אליהוא אהב את מושג "תקשורת הזמן" של הרולד איניס ותמיד הדגיש בו את הרציפות, את העוצמה של העברת הידע מדור לדור. לא ייפלא, על כן, שבספר האחרון שהספיק להשלים טיוטה שלו, על מגילת אסתר כתקשורת, עשינו שימוש במודל שלו על supplementation, שבמקור התייחס לשידורי הטלוויזיה, לניסיון להבין את הדרך שבה עיצבו חכמי התורה שבעל פה את המסגרות והמסורות ההלכתיות לקריאת מגילת אסתר במשך מאות שנים, כך שנסכיבות הקריאה יעצימו את המסר של המגילה. את המגילה אליהוא אהב מאוד, בין השאר כי הוא ראה בה טקסט משעשע במיוחד, והוא היה מוקסם מהומור. מייד נחזור לכך.

אליהוא ידע את המגילה פחות או יותר בעל פה. הוא אמר לי פעם בחצי חיוך קצת מבויש וקצת שובב שבכל שנה הוא מקווה שבעל הקורא איכשהו "ייתקע" באמצע קריאת המגילה ושהוא יתבקש להחליף אותו. את מסורת הקריאה המוטעמת הוא המשיך, לילדיו ולנכדיו – בנסיעות עקשניות ללהבים ולבית של תני, ללמד את נכדיו את פרשת הבר

מצווה, וכל כך שמח כשביצעו את הקריאה באופן מדויק! מבחינתו זה היה ביטוי לעוצמה של "הטיית הזמן" האיניסיאנית, בהקשרה של הרציפות המשפחתית.

כאן יש להוסיף כמובטח בעניין ההומור. אליהוא התייחס להומור ברצינות מופלגת וגם ניסה לפענח אותו, בין השאר בעבודה אינטנסיבית עם לימור שיפמן. הייתה לו יכולת נדירה לנתח וללטש בדיחות בלי להרוג אותן במהלך הניתוח – רבים כאן זוכרים את עשרות הגרסאות שלו בתשובה לשאלה כמה אנשים צריך כדי להחליף נורה – אבל הוא גם ידע להמציא בדיחות. אספר אחת מהן, שלמרבה הצער מתאימה כאן ועכשיו. נסענו להלוויה של עמית יקר וקרוב בבית קברות קיבוצי. היה קשה למצוא את המקום בין הבתים והשרות, אליהוא פנה לחבר קיבוץ ושאל בנימוס: סלח לי, איך מגיעים לבית הקברות שלכם, אבל בלי למות קודם?

אם להמשיך, או לחזור ל־supplementation אזכיר עוד היבט במשמעות התיאוריה (supplementation). יסודה היה תפיסתו של אליהוא שמתקשר זקוק להרבה מאוד אמצעים וכוחות כדי לשכנע את הזולת ולהביא אותו להפנים מסר שלך. זה נדרש, הבין אליהוא בטבעיות, כי הנמען, הפרט, הוא עולם שלם שיש לו עמידה ויש לו כבוד. הוא גם גרס שעל האפקטים של תקשורת ההמונים צריך לחשוב לא במסגרת האנונימית והמאיימת של חברת ההמונים, אלא כעל תהליך דו־שלבי שלוקחים בו חלק אנשים בתוך משפחות וקהילות דינמיות ותוססות, על מובילי הדעה שלהם. אליהוא פשוט לא יכול היה לשוות בנפשו אנשים אנונימיים, מחוקים, חסרי פנים, הנתונים בקלות לשכנוע ולהסתה. כולם היו בני מלכים. משם, באותה מגמה, פיתח אליהוא את תחום מחקרי הדיפוזיה, שבו הציבור הוא הנמען אך גם המוען – מהלך שבו האיש הקטן הוא גורם פעיל שעל החלטותיו מתבסס כל התהליך, כולל ה־tipping point שיכריע את מהלך הדיפוזיה. משם הוא עוד הפליג לתחום של חקר הקהלים וההתקבלות, לדרכים שבהן הבריות מפענחים טקסטים משודרים ונותנים בהם משמעות. כך הוא התייחס לאנשים שבהם עסקו מחקריו, וכך התייחס לכל מי שעמד מולו. הוא לא היה אידיאולוג של הומניזם, הוא פשוט כיבד ואהד בני אדם.

על אליהוא כ"ץ: הערת שוליים אישית

דב שנער

בקיץ 1973 הייתי עוזרו של אליהוא כ"ץ בפרויקט מחקר שהניב את ספרם של כ"ץ וג'ורג' וודל, E. Katz & G. Wedell, with D. Shinar and M. Pilsworth, *Broadcasting in the Third World: Promise and Performance*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977 (שידור בעולם השלישי: הבטחה וביצועה). כמי שפעל עם המחברים במחקר ובפרסום הספר, השתתפתי בכנס של המכון הבין-לאומי לתקשורת (Institute of Communication Ithiel) שנערך בניקוסיה שבקפריסין באותה תקופה. בבריכת השחייה של המלון פגשתי אדם שהציג את עצמו בשם איתיאל דה סולה פול (de Sola Pool). הכרתי את שמו כאחד האבות המייסדים של חקר התקשורת ואמרתו לעצמי: "וואו, זה עתה שחיתי עם הערת שוליים" (footnote).

כאן אני מבקש להרהר על אליהוא כ"ץ האיש יותר מאשר "האזכור", "הערת השוליים" או "אירוע המדיה". אעשה זאת בהמשך להשפעתו עליי (אולי ברוח תיאוריית ה-Personal influence) למעלה מארבעה עשורים כמורי ורבי, יועץ בעבודת הדוקטור, עמית וממונה עליי במהלך כהונתו הקצרה כראש צוות ההקמה של "המרכבה נטולת הסוסים" (כשם מאמרו (horseless carriage), הידועה בשם "הטלוויזיה הישראלית", שם שימשתי בראשית ימיה כממונה על חקר צפיית הקהל).

בעבודת הדוקטור שלי נכללת שורה קצרה: "לאליהוא כ"ץ – מורה, חבר ובן אנוש (human being)". בכך התכוונתי (ואני עדיין מתכוון) לציין שכ"ץ לא היה מורה (classroom teacher) אידיאלי. "זרם התודעה" הבלתי מובנה והבלתי קשוח בסגנון ההוראה שלו דרש הרבה מתלמידיו ותלמידותיו. כשעצם את עיניו קלות וכופף את ראשו כמיטב המסורת הרבנית של היהדות, ידעו תלמידיו ועמיתיו שרעיון פראי עומד להופיע. היה זה אחד מביטויי סגנונו האינטלקטואלי היצירתי שאפשר לו להיות מורה מבריק בתכנון מחקר, בריאיון של "קורבן", בשיעור בכיתה ובכתיבת מאמר או ספר. זה סיפק גירוי מאתגר, מנוסח במילים בהירות ומביא לחשיבה יוצרת.

כל מי שעבד איתו נהנה (ולעיתים סבל) מהסגנון הזה, ללא הבדל במקום או בשעת היום או הלילה שבו התבטא. אני זכיתי בכך בלימוד ומחקר בירושלים, בלוס אנג'לס או במנצ'סטר כמו גם באתרים ארכיאולוגיים ואחרים בפרו, בחופי ברזיל והים הכספי, במרכז אמריקה, במקדשי תאילנד ועוד.

תכונותיו של כ"ץ כחבר הושפעו תמיד מהרציונליות שבה התברך. חברות במונחי לא התבטאה בשבועות אמונים נצחיות ולא במפגנים פטרנליסטיים, אלא ביחסים שלא דרשו נאמנות עיוורת ונצחית, יחסי שוויון ללא מפגני עליונות ואוטוריטריות שהיו

תמיד פתוחים לביקורת ולחילופי דעות. כ"ץ כיבד אי-הסכמה (לעיתים מעבר לדרוש) ועודד אחרים לדבוק בכיוונים שבהם הלכו.

תכונות כאלה אינן מתקבלות תמיד בהכנה, אך אפשר לראותן כחיוניות לשיתוף פעולה ולחברות אמת. כוונתי אינה לדרישת שלמות אלא לחיפוש אחר אנושיות אמיתית, הרבה ספקות וסימני חולשות אנוש. אלה מצאו ביטוי אצלו בעמדות ספקניות, בהודאה בשגיאות, בחיפוש מתמיד אחר משמעות עמוקה ויותר מכול בפתוחות ובביטויי סקרנות אופייניים ל"גילויי עולם" בקרב ילדים. כל אלה נדירים למדי, בעיקר בקרב אקדמאים ישראלים.

כעת לזיכרונות אחדים. בטקס שבו הוענק לו פרס מקלוהן (McLuhan) בשנות השבעים של המאה הקודמת, ניתנה לי הזדמנות להעיר הערות אחדות על כ"ץ. ציינתי שם שבניגוד למקלוהן התייחס כ"ץ לסוגיית "המדיום כמסר" במונחי תרבות ולא כטכנולוגיה. הוא ניתח את המדיה בהדגשת התכונות החברתיות הטבועות בתקשורת המונים ובתקשורת אישית כסמלי תרבות, במסר כמדיום ובסמלי תרבות כמדיה, בעיקר בעבודתו על "אירועי מדיה" (media events).

כמו כן, שלא כמקלוהן עסק כ"ץ גם במסר כתרבות (ללא תלות הכרחית במדיום מסוים), בחילון המסורת (secularization of tradition), בתפקידי התקשורת בהמשכיות תרבותית ובהעברה תרבותית מערוצים מסורתיים למודרניים. הוא גם הכיר במסר כמדיום, בעיקר במחקריו על מודרניזציה וגם במשמעות הבין-תרבותית של הסדרה *Dallas*, שלדבריו ישראלים רבים ראו בה נספח לתנ"ך והוא אף ציטט עולה חדש מרוסיה שאמר כי הוא צופה בדאלאס כדי להיות ישראלי יותר טוב...

לסיום, עדיין ברמה האישית, נראה לי בלתי אפשרי לזכור את אליהוא בלי לציין את שמה של רות כ"ץ רעייתו. מעמדת התצפית שלי בתוך ומחוץ למסלולי תנועתנו יחד ולחוד בירושלים, בטהראן ובאיספהאן, באואחקה שבמקסיקו, בלימה שבפרו, בריו דה ז'נרו שבברזיל ועוד, אני יכול להעיד על נוכחותה הפעילה ולעיתים הביקורתית בסייעה לכ"ץ להשתלב בישראל ובעולם, ובשמשו כמנגנון ניסוי לפעילותו ומקור חשוב לרעיונותיו וליצירתיותו.

אליהוא כ"ץ שהקים את הטלוויזיה בישראל היה הוגה שצפה את קיצה כ"מדורת השבט"

צבי גיל

דומני שמכל התארים שהוענקו לאליהוא כ"ץ, שנפטר בירושלים בדצמבר 2021 והוא בן 95, התואר "הוגה" הוא ההולם אותו ביותר. פרופסור אליהוא כ"ץ נמנה עם החוקרים הבולטים בארץ ובעולם בנושאי המדיה והחברה. הוא חיבר מחקרים וכתב ספרים שזיכו אותו בארץ ב"פרס ישראל" ובעולם בתארים שונים, לרבות פרס "מרשל מקלוהן". הוא הקים את המכון לתקשורת המונים באוניברסיטה העברית וניהל את מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי. השילוב הזה בין תחומי החברה לתחומי המדיה שימש אותו כאקדמאי וביישום תורתו.

באור זה אפשר לראות את הסכמתו לקבל עליו את המשימה של הקמת טלוויזיה בישראל, שהציע לו השר ישראל גלילי, שר ההסברה בממשלת לוי אשכול והשר האחראי לביצוע חוק רשות השידור. משרה זו הוצעה לפרופסור אליהוא כ"ץ לאחר שהמינוי הקודם של אלוף אלעד פלד השתבש מפני שפלד הבין שנקלע למערבולת פוליטית ותפעולית ופרש זמן קצר לאחר המינוי.

צוות ההקמה של הטלוויזיה נוסד בשלהי שנת 1967, לאחר משברים פוליטיים ומקצועיים בממשלת לוי אשכול והבעיות במינוי מנכ"ל לרשות השידור, שתכלול את קול ישראל ואת הטלוויזיה הישראלית. השר הממונה על ביצוע חוק רשות השידור, ישראל גלילי, עמד לפני בעיה קשה. היום, גם במציאות הפוליטית המסובכת, הדברים ייראו הזויים. אבל העובדה היא שהמסד החדש בראשות לוי אשכול, ובעיקר השותפה המרכזית אחדות העבודה, ראו במנכ"ל רשות השידור, חנוך גיבתון, נציג של בן-גוריון. עובדתית זה היה מופרך. גיבתון היה נציגו של גיבתון ומכיוון שהממונה עליו היה מנכ"ל משרד ראש הממשלה, טדי קולק, שהיה האחראי לענייני רשות השידור, נהג גיבתון על פי ההנחיות והבין בתבונתו היכן אפשר להתגמש. הוא שירת בנאמנות את ממשלת אשכול. ראש הממשלה עצמו, לוי אשכול, שהיה נעים הליכות ומתון, לא ראה בגיבתון יריב פוליטי. אבל שותפיו חשבו אחרת. פוליטית נמנה חנוך גיבתון עם תנועת העובד הציוני, לימים חלק מן המפלגה הליברלית העצמאית, שהייתה בקואליציה. ומכיוון שחוקית קשה היה להדיח את חנוך גיבתון מניהול רשות השידור, "הדיחו" חכמי המסד את הטלוויזיה מן הרשות. כך נולד "צוות ההקמה של הטלוויזיה". באופן פרדוקסלי היו שותפים לעמדת המסד כלפי גיבתון בכירי קול ישראל, שמצאו את עצמם מחוץ לטלוויזיה.

בנסיבות אלה, לאחר פרישתו של אלעד פלד וכדי שלא יאשימו את גלילי במינוי פוליטי לצוות ההקמה של הטלוויזיה, הוא פנה לאליהוא כ"ץ. כ"ץ, יליד ארצות הברית,

היה אז בן ארבעים, מייסד החוג לקומוניקציה באוניברסיטה העברית וחוקר ששמו הלך לפניו בתחומי המדיה והחברה. אבל חוכמתו ובקיאותו בחברה ובמרכיביה לא עמדו לו במציאות הפוליטית והמקצועית דאז. אפשר לומר שאלהוא כ"ץ היה נאיבי מבחינה פוליטית.

גורמי השפעה חזקים פעלו נגד הטלוויזיה בארץ בכלל, ונגד צוות ההקמה בפרט. בין המתנגדים הקולניים לטלוויזיה הייתה העיתונות, ובעיקר עיתונות הערב הפופולרית שחששה שהטלוויזיה תגזול מנתח הפרסום שלהם, חשש שהסתבר כמופרך. בעידן דור בן-גוריון, שגם הוא התנגד לטלוויזיה בארץ, עטפו המתנגדים לה את האינטרס שלהם בנימוקים חינוכיים צבועים. גורם נוסף שפעל נמרצות נגד צוות ההקמה היו בכירי קול ישראל שמצאו את עצמם מחוץ לטלוויזיה. הם פעלו ברשות השידור ובכנסת בכל דרך אפשרית להפיל את היצור הזה בטרם צאתו מן הרחם. הם היו משוכנעים בצדק שהם יעברו אוטומטית מן המדיום הקולי למדיום החזותי. כמה מהם אף הוכשרו לתכלית זו. בצוות ההקמה היו ועדים רבים שכל אחד מהם ראה את האינטרסים שלו כעדיפים על האינטרסים של המוסד שבו עבדו.

טלוויזיה אחרת

מסיבות אלה ואחרות הסכמתו של פרופסור כ"ץ לקבל את התפקיד עשויה להעיד על שתי תכונות של אליהוא כ"ץ. אחת, כאמור, נאיביות בכל הקשור לפקעת הפוליטית מבפנים ומבחוץ לרבות תככים, בלבול, חשדנות, תפיסה מעוותת של הפוליטיקאים את המדיום החזותי; מולו עמד גם הוועד המנהל של רשות השידור שהתייחס בעוינות לפרופסור משום שתחום הטלוויזיה למעשה נלקח ממנו. התכונה השנייה היא אמונתו שאפשר יהיה להקים בארץ "טלוויזיה אחרת". כ"ץ, יליד ארצות הברית, ראה בטלוויזיה האמריקנית תעשיית בידור ותיעב אותה. זאת בשעה שחנוך גיבתון דאג שייחתם הסכם סיוע של רשת סי-בי-אס האמריקנית שבמעמד החתימה בניו יורק נכחתי גם אני כשליח רשות השידור באמריקה. אכן, בארצות הברית הכינוי לטלוויזיה היה "תעשיית הטלוויזיה" והשם של תוכנית החדשות ברשת אן-בי-סי היה המופע של המגיש צ'ט האנטלי שישב בניו יורק ושל דייוויד ברינקלי שישב בווישינגטון. אחר כך שונה השם. עם זאת, התכונה הבסיסית של הטלוויזיה היא הבידור והאמריקנים מכנים את הילד בשמו.

עקב האווירה של ריב ומדון ברשות השידור העדיף אליהוא כ"ץ לבחור אנשים מחוץ לרשות השידור, מה שעורר כלפיו עוינות בעיקר מצד העיתונאים ברשות השידור. בהכירו את מגבלותיו כמנהל הוא הביא את עוזי פלד, אדם בעל כישורי ניהול מעולים ולימים מייסד חברת "טלעד" בעלת הצלחה טלוויזיונית כערוץ מסחרי. אולם במציאות הזאת ובלחץ שנוצר איש לא מסוגל היה להקים טלוויזיה בישראל על בסיס מקצועי כמקובל בעולם המערבי. נוסף על כך הסגל היה מורכב מתערובת מוזרה של יוצאי ענפי

המדריה השונים, שחלקם לא הבינו את השפה: לא את השפה העברית, ולעיתים גם לא את השפה הטלוויזיונית.

להוציא את הסייח מן האורווה למירוצים

חרף כל אלה נערך צוות ההקמה למבצע חד-פעמי, בהתגייסות מסיבית, הכנות ממושכות, מירוץ משוכות ונסים בשידור חי של מצעד צה"ל שהתקיים בירושלים ביוני 1968 במלאת שנה לאיחוד העיר. מי שעקב מחדר הבקרה אחר התקשורת עם עמדות השידור לאורך מסלול הצעדה, עצר את נשימתו לנוכח התקלות, הטכניות והאנושיות. ובכל זאת המבצע הצליח. ההצלחה סנוורה את עיני הפוליטיקאים שהבינו את המשקל הציבורי של המדיום. מסיבה זו לחץ הממסד על כ"ץ להיערך לשידורים סדירים. כ"ץ נרעד לנוכח האפשרות הזאת. "נהיה מוכנים בעוד שנה", הוא אמר לגלילי. אבל גלילי והממשלה כולה, שערב ההחלטה על הקמת הטלוויזיה גררו רגליים – פתאום אצה להם הדרך שכן הם ראו בטלוויזיה מכשיר פוליטי.

יתרה מזאת, מאחורי גבו של אליהוא כ"ץ כבר נרקמה תוכנית להחזיר את הטלוויזיה לרשות השידור, דבר שכ"ץ לא ציפה לו. ברור היה לו כי במצב הקיים לא זו בלבד שהוא לא יוכל להגשים את חזון הטלוויזיה הישראלית אלא גם לא יוכל לקבוע מערכת שידורים שתפעל. מקורבים יעצו לו להתפטר, אלא שאליהוא כ"ץ היה אדם נחוש ומאמין. היה בו משהו מ"איש להמנשה" – לחלום את החלום הבלתי אפשרי; אלא שהנסיבות הכריעו אותו, ואחרי תקופה קצרה הוא נדחק החוצה. גם הפוליטיקאים וגם אנחנו, העובדים, עשינו לו עוול. במציאות שהייתה אז בארץ כל אדם שניסה להקים טלוויזיה בישראל על בסיס ניהולי מקצועי איתן – נכשל.

ובכל זאת ואחרי הכול צוות ההקמה הכשיר את הקרקע להקמת הטלוויזיה בארץ והפיק כמה תוכניות מעולות. אט-אט בניסוי וטעייה קמה על רגליה הטלוויזיה הישראלית, שתחת הנהגה אחרת ואחרי שצברה שנים של ניסיון שאין לו תחליף הגיעה להישגים נאים והקימה דור של מקצוענים שבלטו אחר כך בערוצים המסחריים. אליהוא כ"ץ השקיף עליה מן המגדל האקרמי שלו בארץ ובעולם.

אליהוא כ"ץ ו"קץ הטלוויזיה"

בשנת 2009 פרסמו פרופסור אליהוא כ"ץ ופרופסור פדי סקנל מאוניברסיטת שיקגו מסה בשם "קץ הטלוויזיה" (Elihu Katz and Paddy Scannell (eds.), *The End of Television?: Its Impact on the World (So Far)*, Los Angeles: Sage, 2009). במבוא ציינו השניים כי בשנים האחרונות קבוצה של חוקרי מדיה עוסקת בשאלה אם מדיום הטלוויזיה שוקע. תשובתם של הכותבים הייתה חיובית, "משום שהטלוויזיה שחלקנו הכרנו בשנות השישים והשבעים איננה עוד. טלוויזיה של 'שיתוף' (sharedness), של מכנה משותף לאומי או אפילו משפחתי, אינה יותר איתנו. במקומה קיימים מאות ערוצים,

או שידורי 'גומחה' של נידות, שיטה שמשלבת את האינטרנט עם אמצעי מדיה אחרים". אפשר לומר שהטלוויזיה הולכת בעקבות הרדיו שמוזער ורושת והיה לכן לווייה של כל אדם. כל זה מלווה בהתמוטטות המערכת הציבורית המסודרת, בשינויים טכנולוגיים, בהשקעות מסחריות שאמות המידה שלהן שונות. כך נוצרה דעת קהל אשר מסתייגת מכך שלכאורה רק אנשי מקצוע בתחום המדיה יודעים מה טוב לציבור.

כאשר הרשתות החברתיות פרצו אלינו ו"תקשורת המונים" הפכה לתקשורת המונית, שאלתי את פרופסור אליהוא כ"ץ על מידת ההשפעה של רשתות אלה. דעתו הייתה "כי מה שנקרא רשתות המדיה החברתיות משמשות צינור לריתוק תשומת הלב, אולם הן הרבה פחות חשובות להפצת מידע מכפי שהן טוענות. הן יכולות לגרום לצופיהן להיות מודעים יותר למצב מסוים, אבל זאת במסגרת חברתית מצומצמת ולא בזירה הרחבה יותר, הלאומית והבין-לאומית". בשיחה ציין עוד אליהוא כ"ץ שבמקום ערוצים ומגישים בני סמכא שומעים קולות לא מוכרים, מראות לא מוכרים אשר מהימנותם במקרה הטוב מוטלת בספק. ואכן, הפקפוק של פרופסור כ"ץ באשר למהימנות הרשתות היה למציאות. השערוריות האחרונות, כמו של גוגל בין היתר בהתערבות בזירות פוליטיות פנימיות ובראש ובראשונה בארצות הברית, לא רק מגבות את הספק אלא הופכות אותו לתופעה שלילית מובהקת. אם רשתות יכולות להטות ולהטעות קבוצות בני אדם בצורה שתשפיע על תוצאות הבחירות לנשיאות בארצות הברית – אין פגיעה גדולה יותר בדמוקרטיה. אליהוא כ"ץ, ספקן מטבעו, נתן ביטוי להרהורים על "קץ הטלוויזיה", אבל ככל שהשנים נקפו התבררה האמת שמאחורי הקביעה הזאת. הטלוויזיה כפי שהדור שלי או הדור אחרי הכרנו אינה קיימת עוד. הדור הצעיר אינו נזקק לה ויש לו חלופות זמינות בכל אשר יפנה ובזמן שנראה לו. זו כבר לא "מדורת השבט" כפי שהיה בעידן הטלוויזיה הישראלית.

אליהוא כ"ץ החכם ראה זאת, כפי שראה את ירידת החשיבות של החדשות בטלוויזיה עם הופעת הערוצים המסחריים. בשעתו, כאשר לטלוויזיה הישראלית לא היה מתחרה והיא כיכבה בלבדית, הצפייה במהדורה המרכזית, "מבט", עשויה הייתה להגיע לתשעים אחוז מהצופים. במלחמת יום הכיפורים היא הגיעה ליותר מזה כי חדשות "מבט" לא זו בלבד שהיו בלעדיות לטלוויזיה הישראלית, אלא אף שימשו מסגרת התייחסות לאירועים בארץ ובעולם. כאן היה השיתוף מלא. זו הייתה "מדורת השבט" במלוא מובן המונח הזה בתורת תקשורת המונים. אליהוא כ"ץ סבר שעם הופעת ערוצי הטלוויזיה המסחריים הצפייה בערוצים אלה ובערוץ הציבורי לא תתרומם מעל ל-65 אחוז. ואכן ככה היה.

בשנת 1990, לאחר 13 שנות תכנון, הועבר בכנסת "חוק הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו" ונפתח עידן חדש בתקשורת הישראלית. אחת המטרות בהקמת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו הייתה להגדיל את הפלורליזם בערוצי השידור האלקטרוניים במדינת ישראל וליצור תחרות ביניהם. המכרז פורסם בפברואר 1993 ובחודש מאי באותה שנה

זכו במכרז רשתות קשת, רשת וטלעד. בנובמבר אותה שנה החלו שידורי הטלוויזיה המסחרית ששמו קץ למונופול של השידור הציבורי.

אולם, כאמור, כבר בשלב הראשון היו פחות צופים משמעותית בחדשות בכל הערוצים המסחריים, לרבות "מבט לחדשות" של ערוץ 1 הציבורי הממלכתי, לפי התרחיש של אליהוא כ"ץ. הסיבה לכך, לפי תפיסתו, הייתה שהחדשות בטלוויזיה הישראלית היו מעין "קול מן ההר"; מורשת מתחילת השידורים הציבוריים בתקופת המנדט בשנת 1936. החדשות בקול ישראל ואחר כך בטלוויזיה הישראלית היו מעין אירוע משפחתי ושימשו רקע להחלפת דעות והשקפות על בסיס אירועים שהשתקפו במהדורות החדשות של השידור הציבורי. משרבו הערוצים ירד משמעותית הערך השיתופי של אותה מורשת תקשורתית.

בשלב השני, עם הזמן, חלה התדרדרות לא רק בצפייה אלא גם בתכנים במסגרת החדשות והאקטואליה, בעיקר בערוצים המסחריים שעברו טלטלה שמאחוריה הון ושלטון, ואלה הסתאבו גם באמינות השרדים והמשדירים. מצב זה החמיר עם הופעת הרשתות החברתיות של צופים רבים, בעיקר בני הדור הצעיר; הם זמינים, גמישים וניידים יותר, ולכל אחד או לכל קבוצה יש "מדורת שבט". אלה והתפתחויות טכנולוגיות גרמו לשקיעתה של הטלוויזיה כפי שהכרנו אותה. לכך יש גם השלכות חשובות בתחומי החברה והדמוקרטיה.

המדיה והחברה

כמי שראה באליהוא כ"ץ חוקר והוגה בעל השראה, ואני רואה עצמי כאחד מתלמידיו, ציינתי בהזדמנות אחרת תופעה שהיא די מקובלת והיא שהמדיה על כל שלוחותיה נגזרת מן המציאות הפוליטית. אם הרקמה הזאת נפרמת, היא פוגעת אוטומטית בשיח הציבורי. הוא הופך קוטבי והמדיה על כל רבדיה נותנת לכך ביטוי. היסטורית נתפסת המדיה בישראל כנוקטת עמדה, אלא שהפעם החלוקה אינה בין תנועות אידיאולוגיות אלא בין מפלגות שמונהגות על ידי אישים, תופעה שנעדרת סממן דמוקרטי מובהק. כל עוד יימשך מצב זה ומי שיקבעו את המדיניות יהיו אישים ולא תנועות או הנהגות אין לצפות לשינוי לטובה, אלא להפך.

אשר למדיה, להערכת התקשורת מעולם לא עיצבה את פני החברה הישראלית או כל חברה אחרת. אין פירוש הדבר שהיא נעדרת השפעה, בייחוד כשמדובר בעיתונאות נשכנית. כמו בנסיבות מסוימות כאשר הזמן בשל ויש תחושת מועקה כבדה בציבור, התקשורת יכולה להעצים עמדות פוליטיות ולתת את הדחיפה האחרונה למהפך פוליטי, כפי שקרה לאחר מלחמת יום הכיפורים.

בין אליהוא וביני הייתה תמימות דעים שבמציאות היום, באופן כוללני מאוד, המדיה על כל זרועותיה ושלוחותיה, למעט חריגים בעיתונות המודפסת ועד המקוונת, היא בדרך

כלל ים של דיסאינפורמציה. היא מוזנת בראש ובראשונה על ידי פוליטיקה ופוליטיקאים ב"כאילו חדשות", כאשר צורות ועיצוב מאפילים על תכנים.

עם זאת ישנם איים של עיתונאות תחקירית נאמנה לעקרונותיה ואמינה לקוראיה, למאזיניה או לצופיה. ככלות הכול הייתה זו התקשורת החוקרת שגרמה לפתיחת החקירה נגד ראש הממשלה בשעתו, ביבי נתניהו. והעיתונות החוקרת היא שדרכנה את הממשלה בראשות נפתלי בנט להחליט ב-23 בינואר 2022 להקים ועדת חקירה בסוגיית רכישת הצוללות מגרמניה.

ככלל העיתונות המסורתית הכתובה והמשודרת ניוונה גם מן הרשתות החברתיות שבהן הקומוניקציה מבוססת בעיקר על אשליה קוגניטיבית: דימויים סטריאוטיפיים, קוטביזם, כשמאחורי כל זה קונגלומרט כלכלי אדיר בעל משאבי כסף בלתי נדלים. בעידן הדיגיטלי, ובפרט ברשתות החברתיות, נוצר צירוף מסוכן של הון שלטון ומדיה. שקרים ומסרים רעילים מופצים ברשת באופן וירלי. הציבור אינו מודע ואינו ער מספיק לסכנה הטמונה לרמוקרטיה. אל החותרים תחת אושיות הדמוקרטיה נוספו בעידן החדש הרשתות החברתיות. בצביעותן המסנוורת ובשאיפה הבלתי נדלית לצבור הון, הן טוענות שהן מעבירות את המסר בחברה דמוקרטית, בשעה שבאמצעותן מופצים שקרים שקהלים שונים מאמצים אותם כעובדות. שיא של טענות מעין אלה היה במערכת הבחירות האחרונות (2020) לנשיאות ארצות הברית, אבל זה קורה גם באירופה וגם אצלנו. זוהי מציאות אורוליאנית.

אליהוא כ"ץ היה תומך נמרץ בעיתונות לוחמת

אליהוא כ"ץ מעולם לא חשב שהמדיה צריכות לשמש כמשקיפות. אדרבה, הוא ראה בהן גורם פעיל ויעיל בשירות חופש הביטוי בפרט והחברה החופשית בכלל. המציאות כפי שהוא ראה אותה בשלהי חייו העציבה אותו מאוד והוא נתן לכך ביטוי. אף שהיה בן 95 במותו, במרום שנותיו, מותו בא לי בהפתעה, שכן ביום ד' של השבוע האחרון בדצמבר 2021, לאחר שפרסמתי פוסט בשם "קן קוקיית האומיקרון" קיבלתי ממנו תגובה במייל לאמור: "דברים כדרכנות צבי אבל האם יש לך רעיון כיצד עליהם לפעול?" בתשובתי הזכרתי אמירה של הנשיא לינדון ג'ונסון לראש ממשלת ישראל לוי אשכול בעת ביקור בחוותו בטקסס בשנת 1966, כאשר דיברו על ניסיון שכנוע הזולת כשזה עומד בסירובו: "אם תתפוס אותם בכינים תקבל מהם את מלוא תשומת הלב" (If you catch them by the balls their heart and mind will follow). הייתי אז כתב רשות השידור באמריקה ונזכרתי בסיפורו של ראש הממשלה לוי אשכול כשדובבתי אותו לסרט תיעודי עליו. והנה כעבור כמה ימים, ביום הראשון של שנת 2022, הופיעה הידיעה על מותו של אליהוא כ"ץ.

בחודש יוני 2021 נהרס "בית היהלומים" בשכונת רוממה בירושלים ששימש את הטלוויזיה יותר מיובל שנים. עתה הלך מאיתנו גם האיש שבכניין הזה ייסד את הטלוויזיה

הישראלית. ואנו עם הזמן, לטוב ולרע, צמחנו שם. אליהוא הלך, אבל המורשת שהוא הנחיל שרירה וקיימת. אי-אפשר לשכוח.

***

אליהוא היה דמוקרט בכל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו. למעט שיחות סגורות, חדרו היה בדרך כלל פתוח ואנשים נכנסו אליו לשטוח טענות, להביא בעיות ולהתדיין בלי לקבוע מראש מועד לשיחה. גם כשעמד לסיים את העבודה, לאחר יום עבודה בן תריסר שעות, אפשר היה למצוא אותו ליד פתח היציאה כשמישהו תפס אותו לשיחה והוא לא "ניער" אותו בנימוק שהוא עייף. הוא מעולם לא היה מותש משיחות. אדרבה, הוא עורר אותן. אצלו זה היה לא רק חלק מטבעו, אלא גם חלק מן הפילוסופיה שהייתי קורא לה סוקרטית. גם כשהוא היה בבית, ואני נוכחתי בכך פעם בעת ביקור בביתו ברח' כ"ט בנובמבר, הטלפון לא הפסיק לצלצל ואליהוא קיים שיחות ארוכות עד כדי כך שרעייתו רות, פרופסור רות כ"ץ מרצה למוזיקה בחוג למוזיקולוגיה באוניברסיטה העברית, התלוננה לפניי שהיא תלך לסניף הדואר ברחוב שופן הסמוך, כי מן הבית קשה לה לקבל או ליזום שיחות. הכול תפוס על ידי בעלה. הוא ראה בשיח את אדני הדמוקרטיה. הוא הביע פעם דעה שאם הטלוויזיה תפגע בכתי הקולנוע, הרי שבשוליים ייפגעו גם מפגשים בין אנשים והשיח ביניהם, כי הקולנוע הוא לא רק צפייה בסרט אלא גם הזמן שלפני כן או אחרי כן, שתיית קפה ושיח בין בני משפחה או ידידים. חילופי דברים הם יסוד הדמוקרטיה.

אשר לציפיות מן הטלוויזיה בישראל – באחד הדיונים על איכות התוכניות, והיו רבים כאלה, הבהירו לו המנהלים את הבעיות התקציביות שאינן מאפשרות הפקות תוכן עשירות. על כך העיר בחצי רצינות ובחצי לעג: "חברים, אם לא יהיה יותר חומר טוב לשדר, נודיע לצופים: גבירותיי ורבותיי, עד כאן דברינו וכשתהיינה לנו תוכניות טובות נשוב אליכם".